

MUNIR MUJIĆ*
(Sarajevo)

ARAPSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GIMNAZIJAMA U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE

Abstrakt

Austro–ugarska vlast je nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine započela s provođenjem svoje obrazovne politike, u okviru koje je otvorila gimnazije kao elitne škole koje su trebale stvarati buduće visoko obrazovane kadrove koji će raditi u različitim državnim službama. Nastava se odvijala po planu i programu austrijskih gimnazija, uz uvažavanje određenih specifičnosti vezanih za Bosnu i Hercegovinu. Jedna od tih specifičnosti jeste i uvođenje klasičnog arapskog jezika 1889. godine kao alternativno–obaveznog predmeta za muslimanske đake umjesto grčkoga. Time se htjelo pridobiti povjerenje muslimanskog stanovništva i privući veći broj muslimanskih učenika za školovanje u gimnazijama. Arapski je kao predmet postojao u velikim gimnazijama u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Bihaću. Nastavni plan i program za klasični arapski bio je kreiran tako da sliči nastavnom planu i programu za grčki jezik u gimnazijama. Nastavnički kadar, osim u najranijem periodu, dolazio je iz reda svršenika Bečkog univerziteta. Svi nastavnici polagali su profesorski ispit na Univerzitetu u Beču. U nastavi su korištene skripte, hrestomatije čiji autori su bili evropski orijentalisti, knjige arapskih klasičnih i savremenih autora i knjige koje su napisali sami gimnazijski profesori. Te knjige odobraval je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Bivale su recenzirane od strane bosansko–hercegovačkih arabista, a usto i od strane orijentalista, uglavnom mađarskog orijentaliste Ignáca Goldzihera. Vlast je vodila računa da ne povrijedi vjerska

* prof. dr. Munir Mujić, redovni profesor, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet,
e–mail: munir.mujić@ff.unsa.ba, ORCID ID: 0009-0007-4078-9359

osjećanja muslimana, te je za udžbenike čiji sadržaj se doticao vjere tražila mišljenje reisul-uleme, odnosno Ulema-medžlisa. Posebno pažljivo je pristupila u vezi s udžbenikom *Kratka povijest arapske književnosti* koji je po narudžbi Zemaljske vlade napisao Goldziher.

Ključne riječi: arapski jezik, bosanskohercegovačke gimnazije, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska

UVOD

Ovaj rad bavi se različitim pitanjima koja su usko vezana s nastavom arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama u austrougarskom periodu: nastavnim planom i programom, profesorskim kadrom, nastavnim knjigama, specifičnostima austrougarske obrazovne politike, odnosom prema muslimanskom pitanju u Bosni i Hercegovini, kulturalnim imperijalizmom i dr. Austrougarska vlast je nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine započela s provođenjem svoje obrazovne politike, u okviru koje je otvorila gimnazije kao elitne škole koje su trebale stvarati buduće visokoobrazovane kadrove. Prva gimnazija u Bosni i Hercegovini osnovana je u Sarajevu 20. septembra 1879. godine. Do 27. septembra 1883. godine bila je uređena kao realna gimnazija sa četiri razreda. Od osnivanja realne gimnazije u Sarajevu uvedeni su kao neobavezni predmeti arapski, turski i perzijski jezik. Nastava iz ovih predmeta ukinuta je naredbom Zemaljske vlade 29. aprila 1885. godine, nakon smrti dotadašnjeg učitelja orijentalnih jezika.¹

UVOĐENJE ARAPSKOG JEZIKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKE GIMNAZIJE

Godine 1883. sarajevska realna gimnazija pretvorena je u osmogodišnju, tzv. "veliku gimnaziju". Nastava u gimnaziji bila je ustrojena u skladu s nastavnim planom za austrijske gimnazije, s tim da je "udovoljeno nužnim obzirima na posebne prilike u Bosni i Hercegovini."² Arapski jezik uveden je u Velikoj gimnaziji u Sarajevu na osnovu naredbe Zemaljske

¹ *Trinaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1898., 6.

² Isto.

vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 47567/I od 9. augusta 1889, a po osnivanju velikih gimnazija u Mostaru, Tuzli i Bihaću, arapski jezik uveden je i u ove škole. Navedena naredba propisivala je da se za “muhamedanske učenike” uvodi umjesto grčkoga staroarapski (klasični arapski) kao alternativno obavezni predmet. Određeno je da se “staroarapski”, kao i grčki, podučava od trećeg do osmog razreda gimnazije. Naredba je propisivala i to da “pri stupanju u III. razred valja da se učenici muhamedanske vjere sporazumno sa svojim roditeljima ili njihovijem zastupnicima odluče za učenje grčkoga ili staroarapskoga jezika, te vrijedi za ove učenike onaj od pomenutih jezika, koji su odabrali, kao obavezan nastavni predmet.”³

Svršenici gimnazije koji su pohađali arapski umjesto grčkoga mogli su se na osnovu naredbe Carskog i kraljevskog ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 29. juna 1889. upisivati na visoke škole u Austro-Ugarskoj Carevini ako “uz ostale obavezne nastavne predmete polože s uspjehom ispit zrelosti⁴ iz staroarapskog umjesto grčkoga.”⁵

Ovo pitanje je donekle bilo različito riješeno u zemljama Austro-Ugarskog Carstva u početku. U Kraljevini Ugarskoj, na osnovu naredbe Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 17. jula 1889. uvedeno je ograničenje “da moraju oni koji se žele na sveučilištu posvetiti učenju klasičnih jezika, naknadno položiti iz grčkog jezika dopunbeni ispit.”⁶ U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji na osnovu *Naredbe kr.hrv. – slav.–dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu* od 12. juna 1889., bez ikakva ograničenja “svjedočbam, od velike gimnazije sarajevske učenikom muhamedovske vjeroispovijesti izdanim, priznaje obća valjanost, ako mjesto grčkoga izkažu arapski jezik.”⁷ Naposljetku je Visoko carsko i kraljevsko ministarstvo “da ne bude nikakva nesporazumljenja” donijelo 16. oktobra 1889. godine dodatnu naredbu da se svršenci Velike gimnazije u Sarajevu, koji su u toj gimnaziji učili arapski umjesto grčkoga mogu upisivati na sve univerzitete u Austro-Ugarskoj Carevini.⁸ Međutim, učenici koji su pohađali arapski nisu bili u vezi s polaganjem maturalnog ispita u istoj poziciji u kojoj su bili učenici koji

³ *Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1890., 5.

⁴ Misli se na mature.

⁵ *Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu*, 56.

⁶ Isto.

⁷ *Službeni glasnik kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu. Godina 1889*, Tiskom Ign. Granitza i dr., Zagreb, 1889., 147.

⁸ *Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu*, 57.

su učili grčki jezik. Naime, nisu mogli na ispitu zrelosti (maturskom ispitu) birati između arapskog i latinskog. Ulema–medžlis poslao je 16. aprila 1911. godine upit Zemaljskoj vladi o tome zašto maturanti koji su učili arapski ne mogu birati na usmenom maturskom ispitu između arapskog i latinskog, jer oni koji su učili grčki mogu na maturskom ispitu birati između grčkog i latinskog. U obrazloženju koje je Zemaljska vlada uputila Ulema–medžlisu navodi se da između latinske i grčke književnosti i kulture postoji srodnost i povezanost, dok “slična srodnost ne postoji niti izmegju latinskog i arapskog jezika niti izmegju rimske i arapske kulture, to je s obzirom na znamenitost rimske književnosti po modernu zapadnu prosvjetu svakako potrebno, da maturanti muslimani, koji su mjesto grčkog jezika učili arapski, na ispitu zrelosti dokažu dovoljno poznavanje i korektno shvatanje ovoga kulturnoga faktora.”⁹ “Kulturalni inkompatibilitet” arapskog jezika i zapadnog obrazovanja i kulture koji je istaknut u ovom obrazloženju odslikava svu složenost susretanja svjetova Istoka i Zapada u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu. Drugi razlog za obavezno polaganje latinskoga jezika koji se navodi u ovom odgovoru jest da se svršeni gimnazije koji su slušali arapski jezik mogu upisati na austrougarske univerzitete, a to im bez polaganja maturskog ispita iz latinskog ili grčkog jezika ne bi bilo dopušteno.¹⁰

Školske 1889/90., kada je uveden arapski jezik kao predmet u sarajevskoj Velikoj gimnaziji Zemaljska vlada poklonila je učiteljskoj biblioteci nekoliko djela iz područja arapskog jezika i arapske književnosti, među kojima su prevladavale knjige evropskih autora.¹¹ Ove knjige odslikavale su ustvari osnovno opredjeljenje vlasti u vezi s nastavom arapskog jezika u gimnazijama: odustajanje od vjekovnog klasičnog modela nastave zastupljenog u medresama i pokušaj njena osavremenjavanja. Kao potvrda ovoj tvrdnji može poslužiti činjenica da prilikom pisanja udžbenika ili hrestomatija bosanskohercegovački autori po pravilu ističu kako su se, pored arapskih djela, služili i djelima orijentalista ili da su pisali po uzoru na njihova djela.

Nastava arapskog jezika u gimnazijama trebala se izvoditi u skladu sa zahtjevima koje su podrazumijevali tadašnji pedagoški standardi u Austro–Ugarskoj, preciznije u austrijskim gimnazijama. Ipak, to je bilo posve novo iskustvo za austrougarske vlasti, jer arapski jezik nigdje u

⁹ Sarajevo, Gazi Husrev–begova biblioteka, Arhiv Islamske zajednice, Fond Ulema–medžlisa (GHB, AIZ, UM), 4 – 459/1911.

¹⁰ GHB, AIZ, UM 4 – 459/1911.

¹¹ *Osmo izvyješće Velike gimnazije u Sarajevu*, 47.

Monarhiji nije postojao kao nastavni predmet u gimnazijama. Otvorila su se pitanja naučne osnove (nastavnog plana i programa), nastavnih knjiga i nastavnog kadra.

Arapski jezik koji je uveden u gimnazije bio je ustvari klasični arapski jezik, a zvaničan naziv predmeta bio je *staroarapski*, mada se u nekim gimnazijskim izvještajima koristi i naziv *arapski*. Klasični arapski jezik, kao jezik klasične islamske kulture, trebao je biti znak da vlast poštuje tu kulturu i da je stavlja u istu ravan s grčkom i latinskom kulturom.¹²

NAUČNA OSNOVA (NASTAVNA OSNOVA)

Da se primijetiti da struktura naučne osnove (u nekim izvještajima naziva se “nastavna osnova”) za staroarapski jezik u priličnoj mjeri odslikava strukturu naučne osnove za grčki jezik: gramatika, čitanje klasičnih tekstova i pismene zadaće.¹³ Naučna osnova za staroarapski jezik uvođena je postepeno, počevši od trećeg razreda, 1889. U godišnjem izvještaju Velike gimnazije u Sarajevu za 1894/95. godinu nalazimo naučnu osnovu za sve razrede. Donosimo je u nastavku:

III. razred – staroarapski jezik, 5 sati. Kratka nauka o pravilnim oblicima. Vježbanje u pisanju u pravopisu, kao što i u prevađanju s bosanskog na arapski i s arapskog na bosanski u svezi s gramatikom. Tačno učenje riječi napamet. U II. tečaju mjesečno jedna školska zadaća u svezi s gramatičkom naukom. IV. razred: 4 sata. Ponavljanje, proširenje i svršetak nauke o oblicima; glavne tačke sintakse. Prevađanje na arapski i s arapskoga, kako i u III. razredu; tako i u učenju riječi napamet. U II. tečaju čitanje Lokmanovih basana. Mjesečno jedna školska zadaća, kako i u drugom tečaju III. razreda. V. razred: 5 sati. Gramatika ne više samostalno i sistematično, već samo prigodimice za proširenje i učvršćenje onoga što se prije učilo. Vježbanje u prevađanju na arapski (1 sat nedeljno), da se time proširuje i učvršćuje gramatičko poznavanje staroarapskog

¹² Vidi: *Stenografski izvještaji o sjednicama i prilogima bosansko–hercegovačkog Sabora god 1910./11.*, svezak III, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1911., 1460.

¹³ Kao potvrda da je postojalo ugledanje na i latinski i grčki može poslužiti pojašnjenje koje u pismu iz Sarajeva Kresmárik šalje Goldziheru u vezi s pisanjem udžbenika za arapsku književnost: “Udžbenik bi trebao ići otprilike u istom smjeru kao i gimnazijski udžbenici latinske ili grčke književnosti za VII. i VIII. razred”. (Dévényi Kinga, “Előszó”, u: Ignác Goldziher: *Az arab irodalom rövid története. A kéziratok hagyatékot sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta és kiadta*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Budapest, 2013., xi–xiii.)

jezika. Čitanje Sindabadova putovanja po moru. Svaki semestra četiri školske zadaće, i to tri puta prijevod s bosanskog na arapski, da se prokuša spretnost u upotrebljavanju proširenog gramatičkog znanja, a jednom prijevod jednog još nečitanih komada iz arapskog klasika koji se u razredu čita na bosanski. VI. razred. 5 sati. Gramatika i vježbanje u prevadanju kako i u V. razredu; osim toga prozodija, metrika i poetika. Čitanje dva sureta iz Kurana (Kehef i Jusuf) zajedno s komentarom; nadalje putopisi od Ibni-Batuta. Pismene radnje kao i u V. razredu. VII. razred. 4 sata. Prijevod historije književnosti, prva polovica, povraćajući uzorne primjere iz spisa najpoznatijih književnika. Osim toga u savezu čitanje Lebidove mualake s komentarom, pak Tarafinih i Zuheirovih pjesama s komentarom (predislamska perijoda). Svaki semester četiri školske zadaće, i to naizmjenice jednom prijevod s bosanskog na arapski (sastavivši rečenice po onome što se je čitalo iz arapskog klasika), a jednom prijevod iz arapskog klasika, koji se u razredu čita na bosanski. VIII. razred. 5 sati. Historija književnosti, druga polovica, na sličan način kao i u sedmom razredu. Čitanje Haririjevog makamata s komentarom. Pismene radnje kako i u VII. razredu.¹⁴

Istovrsna naučna osnova bila je zastupljena i u drugim gimnazijama. Ostala je uglavnom ista, s tim što su se nastavne knjige mijenjale u određenoj mjeri u odnosu na početke. Naročito je značajno to da su se pojavile knjige bosanskohercegovačkih autora, o čemu će biti riječi u ovom radu.

Ugled gimnazija i povjerenje muslimanskog stanovništva u ove škole uveliko su ovisili o njihovom povjerenju u nastavu arapskog jezika u ovim školama. Mehmed Tevfik (pseudonim Mehmeda Spahe), tek svršeni gimnazijalac, objavio je 1902. godine u tri nastavka u listu *Behar* vrlo kritički intoniran tekst o nastavnom planu i programu, udžbenicima i o kvalitetu nastave arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama.¹⁵ U listu *Bošnjak*, koji je u značajnoj mjeri imao provladinu orijentaciju, odgovoreno mu je,¹⁶ između ostaloga, da takva kritika može potkopati povjerenje muslimana u gimnazije i imati negativne posljedice po slanje djece u gimnazije:

A pitamo mi, zna li taj učenjak, koliko je škodio svojom raspravom (!!) kod našega naroda nižega stepena obrazovanosti. Sigurno ne zna, jer mu

¹⁴ *Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1895., 34–39.

¹⁵ Mehmed Tevfik, "Arapski jezik na našim gimnazijama", *Behar*, br. 6, 15. juli 1902., 83–85; br. 7, 1. august 1902., 102–103; br. 8, 16. august 1902., 116–118.

¹⁶ Autor odgovora se ne navodi.

to nije dala pogledati osobna mržnja, koja mu je mladenački vid zaslijepila. Pa kad toga ne zna, hajde da mu kažemo:

„Naš narod razumijeva pod arapskim jezikom čisto vjeru i ništa drugo. On ne zna, šta je to Haldun, šta li Esir. Vidi li samo knjigu, napisanu bilo arapskim, turskim ili persijskim jezikom ili makar i kineskim jezikom, samo je napisana slovima od ova tri jezika, on to smatra vjerskom knjigom i naziva čitabom, a ova riječ čitab označuje mu čisto vjersku knjigu. Dakle, narodu je arapski jezik prava islamska vjera.”¹⁷ [...] E eto sad će započeti nova školska godina, pa ćemo čuti kako će se Islam odazvati i pogajretiti, da pošalje djecu na nauke, a tome će dosta škoditi pišćeva rasprava o arapskom jeziku na našim gimnazijama.¹⁸

Sama austrougarska vlast bila je u nekoj vrsti nedoumice kako postupati u vezi s nastavom arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama. Lajos Thallóczy, svojevremeno najbliži Kallayev saradnik i jedan od kreatora austrougarske kulturne politike na Balkanu, posjetio je Bosnu i Hercegovinu u vremenu od 17. oktobra do 11. novembra u svojstvu šefa odjela za obrazovanje i izvršio inspekciju škola. Tom prilikom sastavio je izvještaj, čiji veći dio sadrži politička i sociološka zapažanja, i u njemu se dotakao i nastave arapskog jezika. Po Thallóczyju je “uočljiva pomalo hibridna pozicija nastave arapskog jezika.” Naime, vlast je plaćala nastavnike arapskog jezika, ali nije bila uvjerena da su oni koji na maturi procjenjuju krajnji ishod učenja – Thallóczy ih naziva *ulema* – u stanju da donesu ispravnu procjenu.¹⁹ S time u vezi iznio je prijedlog o državnoj kontroli nastave arapskog jezika. U izvještaju stoji da nastava arapskog jezika u srednjim školama ne podliježe stručnoj kontroli, jer za nju nije nadležan Ulema–medžlis, a nije podesna za sistemsku kontrolu od strane državne uprave. Kako bi se to riješilo, on predlaže da se svake godine ili svake dvije godine pošalje stručnjak iz Monarhije (možda nazimjenice iz Austrije i Ugarske) kako bi se dobili potrebni podaci.²⁰

Izučavanje arapskog jezika u gimnazijama nije bilo predmetom rasprave u okviru borbe muslimana za vjersko–prosvjetnu autonomiju, ali je nakon konačnog usaglašavanja u vezi sa zahtjevima ove borbe u aprilu 1909. godine vlast počela uključivati novouspostavljeni Ulema–medžlis

¹⁷ *Bošnjak*, br. 35, 21. august 1902., 2.

¹⁸ Isto.

¹⁹ *Bericht des Sektionschefs Dr. von Thallóczy über seine Inspizierungserise in Bosnien–Hercegovina vom 17. Oktober bis 11. November 1904.*, Gedruckt in der Königl. Ungarischen Staatsdruckerei, Budapest, 1906., 50.

²⁰ Isto, 43.

u pitanja vezana za arapski jezik u gimnazijama. Već u decembru 1909. godine u Sarajevu je u Zemaljskoj vladi održana anketa (savjetovanje, rasprava)²¹ o tome kako poboljšati naučnu osnovu za arapski jezik u velikim gimnazijama. Jedan od prijedloga učitelja/profesora arapskog jezika bio je da u sedmom razredu gimnazije treba “naporedo s predavanjem arapske literature čitati Životopis Muhammed – pejgamberov od Ibn Hišama i nekoja sureta iz Kur’ana.”²² Zemaljska vlada poslala je 5. juna 1910. dopis reisul–ulemi Sulejman–ef. Šarcu u kojem pita da li ima kakve zapreke da se čitanje životopisa Vjerovjesnika uvede u naučnu osnovu za arapski jezik ili bi to trebalo prepustiti da se čita u nastavi vjeronauke?²³ Odgovor reisul–uleme, odnosno Ulema–medžlisa, nije bio došao ni do marta 1911. godine. Na sjednici Bosanskohercegovačkog sabora održanoj 16. marta 1911. godine dr. Hamdija Karamehmedović, govoreći o problemima školstva, kazao je da nastava arapskog jezika nije na zadovoljavajućem nivou, prije svega zbog nedostatka dobrih udžbenika. Usto, naglasio je simboličku važnost nastave arapskog jezika za muslimane, pojasnivši:

Bolji uspjesi u arapskom jeziku podigli bi u očima islamskog elementa jako ugled modernih srednjoškolskih zavoda. Zato je i pitanje nastave u arapskom jeziku veliko i važno prosvjetno pitanje bosansko–hercegovačkih muslimana.²⁴

Predstojnik odjela za politička pitanja Karlo Baron Pinter htio je pokazati da vlast brine za arapski jezik, pa je na istoj sjednici kazao da Zemaljska vlada još nije dobila odgovor na upit koji je u vezi s novom naučnom osnovom poslala Ulema–medžlisu 5. juna 1909. godine, a očekivala je da ga to tijelo prouči čim se “u smislu islamskog autonomnog vjersko–prosvjetnog statuta konstituiše.”²⁵ Kašnjenje s odgovorom izazvalo je negodovanje, ne samo u saborskoj Sali, već i kritike u *Musavatu*, glasilu Muslimanske nacionalne organizacije,²⁶ opozicijski nastrojenom

²¹ Tekst zapisnika ankete nismo uspjeli pronaći.

²² Sarajevo, Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (A BiH, ZVS), 1910, Kut. 150.

²³ A BiH, ZVS, 1910, Kut. 150.

²⁴ *Stenografski izvještaji o sjednicama i prilogima bosansko–hercegovačkog Sabora god 1910./11.*, svezak III, 1427. (Sjednica održana 16. marta 1911. godine).

²⁵ Isto, 1460.

²⁶ “Naš rijaset jednako spava”, *Musavat*, br. 19, 22. mart 1911., 2; “Rezolucija carigradskog gjaka”, *Musavat*, 27. maj 1911., br. 31, 2; “Dosašnji rad i uspjeh našeg rijaseta”, *Musavat*, 1. juli 1911., br. 14, 2.

prema Vladi, koje je inače bilo neraspoložno prema reisul–ulemi Šarcu i Rijasetu, koliko – kako su tvrdili – zbog njihova nerada, toliko i zbog činjenice da su – kako su u *Musavatu* smatrali – reisul–ulema i Ulema–medžlis “pod stalnim vladinim uplivom”,²⁷ te da zanemaruju prava koja su zagarantovana statutom za vjersko–prosvjetnu autonomiju. Nije nam poznato da li je Ulema–medžlis poslao odgovor, ali životopis vjerovjesnika Muhammeda, a.s, kasnije je objavljen i korišten u nastavi.²⁸

U vezi s prigovorom vezanim za nedostatak odgovarajućih udžbenika Pinter je na gore spomenutoj sjednici Sabora kazao kako je u nastavnoj osnovi koja je predložena u anketi i koja se još nalazi na usaglašavanju u Ulema–medžlisu predloženo da se nastavna osnova unekoliko izmijeni te da se umjesto nekih knjiga uvedu podesnije. Nadalje, kazao je kako su u okviru te ankete nastavnici iz sve tri gimnazije podijelili zadatke “pa je jedan uzeo da izradi čitanke, drugi rječnik, a treći opet udžbenik iz poetike i retorike.”²⁹ S obzirom na podatke iz godišnjih izvještaja, u vrijeme kada je održavana ova sjednica arapski su u gimnazijama predavali: Šukrija Alagić i Ali Bulić u sarajevskoj, Muhamed Behlilović u mostarskoj i Ibrahim Čokić u tuzlanskoj gimnaziji. Nije nam poznato da je Čokić napisao neki udžbenik za gimnazije. Očito je riječ o prvoj trojci profesora, koji su u narednim godinama objavili knjige što odgovaraju Pinterovom opisu. Pinter je na sjednici Sabora kazao i to da je Zemaljska vlada dala potporu profesorima Ali–ef. Kadiću i Hafiz Ali–ef. Buliću za *Gramatiku arapskog jezika*, koju su izdali 1907. godine i koja se koristi u gimnazijama, te da je zatražila od čuvenog orijentaliste Goldzihera da napiše nastavnu knjigu iz povijesti arapske književnosti za bosanskohercegovačke gimnazije, koja je objavljena i koristi se u nastavi.³⁰

Nakon rasprave na sjednici Sabora održanoj 16. marta 1911. godine u listu *Musavat* objavljen je anonimni tekst pod naslovom “Vjersko–prosvjetne reforme”, u kojem se u direktnu vezu dovodi stanje u nastavi arapskog jezika u gimnazijama s brojem muslimanskih đaka u tim školama. U tome tekstu predviđa se da će broj učenika u medresama opadati, a da će broj učenika u osnovnim školama i gimnazijama rasti, pod uslovom da se nastava vjeronauke, arapskog i turskog unaprijedi tako

²⁷ *Musavat*, 16. juli 1910., br. 61, 1.

²⁸ Šukrija Alagić, *Izbor iz kitabu sireti resulillahi: po Muhammed ibni Ishaku*, Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1913.

²⁹ Isto, 1.

³⁰ *Stenografski izvještaji o sjednicama i prilogima bosansko–hercegovačkog Sabora god 1910./11.*, svezak III, 1460.

da može “zadovoljiti i najokorjelije konzervativce i najvatrenije poštovatelje ovih disciplina.” S optimizmom se govori o modernizaciji nastave arapskog jezika u gimnazijama, o spremnosti Vlade da podrži pisanje i izdavanje udžbenika za arapski jezik. Ako Vlada ispuni data obećanja – zaključuje se u tekstu – “ugled gimnazija poskočiće onda ubrzo, i to znatno, u očima islamskog elementa.”³¹ Ovaj iznenadni *Musavatov* optimizam u vezi s nastavom arapskog jezika korespondira s prestankom opozicione orijentacije *Musavata*.

NASTAVNICI

Kao nastavnike arapskog jezika u gimnazijama austrougarske vlasti nisu postavile nikoga od muderisa koji su predavali u medresama. Cilj im je bio modernizirati nastavu i stvoriti kadar koji ju je spreman izvoditi. Na osnovu godišnjih izvještaja velikih gimnazija u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Bihaću identificirali smo sve profesore arapskog jezika u tim školama u vrijeme austrougarske vlasti, te periode u kojima su bili profesori. Njihova imena i titule donosimo onako kako su zapisani u školskim izvještajima. Profesori su, uglavnom, bili svršeni Šerijatske sudačke škole u Sarajevu³² ili Velike gimnazije u Sarajevu, koji su poslije završavali studij na Bečkom univerzitetu.³³ Stupali su u službu u gimnazijama u zvanju namjesnog učitelja, potom su bili imenovani u zvanje stalnog učitelja i naposljetku u zvanje profesora. Za zvanje profesora morali su polagati profesorski ispit. Taj ispit polagali su na Univerzitetu u Beču. Vlast je na opisani način htjela proizvesti “vlastiti” kadar za arapski jezik. U nastavku ćemo donijeti osnovne podatke o nastavnicima arapskog jezika sa sve četiri velike gimnazije u austrougarskom periodu, vezane za njihovo školovanje, polaganje profesorskog ispita i period u kojem su predavali arapski jezik. Zbog ograničenog prostora nećemo se

³¹ “Vjersko-prosvjetne reforme”, *Musavat*, br. 22, 1. april, 1911., 1.

³² *Musavat* u broju od 25. marta 1911. godine kritikuje to što su svršeni Šerijatske sudačke škole u Sarajevu postajali učiteljima arapskog jezika u gimnazijama, a da pri tome nisu imali skoro nikakvo znanje iz gramatike maternjeg jezika niti su poznavali metodologiju nastave stranoga jezika, što je polučilo slabe rezultate kod učenika. (Vidi: “Vjersko-prosvjetne reforme”, *Musavat*, br. 20, 25. mart 1911., 1–2.)

³³ Vlada je muslimanskim đacima u medresama, ruždijama i gimnazijama davala tzv. teološke stipendije, uz uvjet da će nastaviti školovanje na vjerskim odsjecima na Darul-fununu u Istanbulu ili na al-Azharu u Kairu. Međutim, nije davala stipendije za studij arapskog jezika u Kairu.

baviti šire njihovim radom na naučnom i kulturnom polju niti njihovim društvenim i političkim aktivnostima. O udžbenicima koje su napisali i njihovoj prevodilačkoj djelatnosti bit će riječi u naredna dva poglavlja ovoga rada.

Ibrahim–beg Repovac (1860–1900) bio je prvi gimnazijski profesor arapskog jezika u Bosni i Hercegovini. Školovao se u Konjičkoj medresi i Kuršumliji medresi u Sarajevu. Bio je učitelj orijentalnih jezika u sarajevskoj ruždiji od 1884. do 1887. godine. Od 1887. do 1889. bio je kadija u Konjicu. Godine 1889. Zemaljska vlada postavila ga je za namjesnog (privremenog) učitelja arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu, za stalnog učitelja postavljen je 1890, a za profesora 1894. godine.³⁴

Hifzi–ef. Muftić (1864–1903) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu 1892. godine. Imenovan je namjesnim učiteljem u Velikoj gimnaziji u Sarajevu 20. novembra 1892. godine i tu je radio do smrti, 10. aprila 1903.³⁵ U Goldziherovom *Dnevniku* (Tagebuch), u zapisu za 28. juni 1895. stoji da je zajednički ministar finansija poslao Goldziheru upit da li bi i kada bi mogao pripustiti ispitu “bosanskog muhamedanca” Hifzi efendi Muftića (u *Dnevniku* stoji Hifzillah), koji želi postati profesor staroarapskog na Velikoj gimnaziji u Sarajevu.³⁶ Ipak, ispit za srednjoškolskog profesora položio je 1897. godine na Bečkom univerzitetu.³⁷

Safvet–beg Bašagić (1870–1934) završio je Veliku gimnaziju u Sarajevu 1895. godine, a studij orijentalnih jezika i historije na Bečkom univerzitetu 1899. godine. Imenovan je namjesnim učiteljem staroarapskog u Velikoj gimnaziji u Sarajevu kao svršeni kandidat srednjoškolskog učiteljstva 23. jula 1900. godine.³⁸ Na tome mjestu službovao je

³⁴ Vidi: Hifzija Muftić, “Merhum Ibrahim beg Repovac”, *Četrnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1900., 17–19; Hfz. Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, El–Kalem, Sarajevo, 1998., 286–290.

³⁵ *Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, 26. (Napomena: Ne treba ga miješati s njegovim savremenikom, šerijatskim sudijom Hifzijem Muftićem, koji je službovao u Banjoj Luci, Bosanskoj Krupi i Fojnici i pisao u tadašnjoj periodici o različitim temama).

³⁶ Goldziher je ovaj upit smatrao priznanjem jer mu je upućen izravno od strane zajedničkog ministra finansija, pri čemu su zaobiđene bečke vlasti. (Vidi: Ignaz Goldziher, *Tagebuch*, E. J. Brill, Leiden, 1978, 191).

³⁷ *Sedamnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1903., 49; “İrtihali dari beka”, *Bošnjak*, br. 16, 16. aprila 1903., 2.

³⁸ *Petnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1901.

do 24. decembra 1906. godine.³⁹ Doktorirao je na Bečkom univerzitetu 1910. godine orijentalne jezike i historiju filozofije. Bio je član, predsjednik i potpredsjednik Bosanskog sabora. Od 1920. godine do penzionisanja radio je kao kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu.⁴⁰

Ibrahim-ef. Čokić (1871–1948) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu 1897. godine. Nakon toga bio je praktikant u Šerijatskom sudu u Donjoj Tuzli (Tuzli). Imenovan je 23. jula 1900. za suplenta (pravnika) za arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Mostaru.⁴¹ Profesorski ispit za arapski jezik položio je na Univerzitetu u Beču 1904. godine. Imenovan je nastavnikom arapskog jezika i islamske vjeronauke u Velikoj gimnaziji u Donjoj Tuzli (Tuzli) 14. augusta 1901. godine.⁴² To je i početak nastave arapskog jezika u ovoj školi. Od školske 1904/1905. predavao je samo arapski jezik, a od školske godine 1915/16 (?)⁴³ do 27. augusta 1917. bio je profesor arapskog jezika i nauka vjere za muslimane u Velikoj gimnaziji u Bihaću, kada je premješten u Veliku realnu gimnaziju u Tuzli.⁴⁴ Bio je tuzlanski muftija. Osnovao je i uređivao časopis *Hikmet*.

Hafiz Ahmed-ef. Mehmedbašić (1877–1942) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Službovao je kao vilajetski arhivar pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu do 25. 11. 1901. godine, kada je imenovan namjesnim učiteljem za staroarapski u Velikoj gimnaziji u Mostaru.⁴⁵ Od 1905. do 1910. godine studirao je u Istanbulu na univerzitetu Darul-funun. Bio je član Zemaljskog sabora i urednik lista *Vakat*. Od 1925. do 1941. godine bio je direktor Velike medrese Kralja Aleksandra u Skoplju.⁴⁶

³⁹ *Dvadesetprvi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1907., 3.

⁴⁰ Vidi šire u: Lejla Gazić, *Naučno i stručno djelo Safvet-bega Bašagića*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2010.

⁴¹ *Sedmi godišnji izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1901., 21.

⁴² *Treći godišnji izvještaj Velike gimnazije u Donjoj Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Donja Tuzla, 1902., 23.

⁴³ Tačan podatak nismo uspjeli pronaći. U izvještaju Velike gimnazije u Bihaću god. 1915/16. spominje se kao profesor arapskog jezika i nauka vjere za muslimane. (*Peti izvještaj Velike gimnazije u Bihaću*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1915., 5).

⁴⁴ *Sedmi godišnji izvještaj Velike gimnazije u Bihaću*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1918., 5.

⁴⁵ *Osmi izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1902., 4.

⁴⁶ Kasim Hadžić, "Hafiz Ahmed Mehmedbašić", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, januar–februar 1986., knj. XLIX, br. 1, 55–70.

Hadži Mehmed Džemaludin–ef. Čaušević (1870–1983), svršeniak Pravnog fakulteta u Istanbulu, imenovan je 12. septembra 1903. godine za namjesnog učitelja za arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Sarajevu.⁴⁷ Na tome mjestu ostao je do 27. februara 1905., kada je razriješen zbog prelaska u Ulema–medžlis.⁴⁸ Bio je član Ulema–medžlisa, profesor u Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu i reisul–ulema.

Fehim–ef. Spaho (1877–1942) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Radio je u državnoj službi kao vilajetski arhivar. Za profesora arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu imenovan je kao privremena zamjena za Čauševića 27. februara 1905.⁴⁹ Njegovo službovanje trajalo je do 23. augusta 1905, kada je za namjesnog učitelja došao Šukri–ef. Alagić. Ponovo mu je privremeno povjerena nastava arapskog jezika 24. decembra 1906, a nakon odlaska Safvet–bega Bašagića s mjesta namjesnog učitelja za arapski jezik.⁵⁰ Na tome mjestu ostaje do dolaska Ali–ef. Kadića, 17. augusta 1907. Službovao je kao nadzornik Šerijatske sudačke škole u Sarajevu i kao vladin službenik zadužen za vjerska pitanja muslimana u vladi Kraljevine Jugoslavije. Bio je reisul–ulema od 1938. do 1942. godine.⁵¹

Šukri–ef. Alagić (1881–1936) završio je šest razreda gimnazije u Sarajevu, a sedmi i osmi u Mostaru. Na Univerzitetu u Beču studirao je orijentalistiku i slavistiku od 1901. do 1905. Imenovan je 23. augusta 1905. godine za namjesnog učitelja u Velikoj gimnaziji u Sarajevu. Ispit za srednjoškolsko učiteljstvo za staroarapski kao glavni i srpsko–hrvatski kao sporedni predmet položio je u Beču 11. novembra 1908. Pravim učiteljem imenovan je 1909, a profesorom 1911, nakon što je prethodno položio profesorski ispit. Premješten je u Veliku gimnaziju u Mostaru 19. januara 1916. godine, a 30. oktobra 1917. godine premješten je u Mušku preparandiju u Derventi.⁵²

⁴⁷ *Osamanesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1904., 49.

⁴⁸ *Devetnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1905., 22.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ *Dvadeset prvi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1907., 3.

⁵¹ Na nekim mjestima njegovo prezime je umjesto Spaho pisano kao Spahić. Vidi primjerice: Hana Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021., 187 i 343.

⁵² Hfz. M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, 9–16; *Dvadeseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1906., 19; *Dvadeset i drugi izvještaj*

Ali hafiz–ef. Bulić (1876–1910) završio je vanredno studij arapskog jezika na Univerzitetu u Beču godine 1904. Pošto nije bilo upražnjenog mjesta za arapski jezik u nekoj od gimnazija, Vlada ga je dodijelila na službovanje u Izraelitičkoj sefardičkoj školi u Sarajevu, a istovremeno je hospitirao u Velikoj gimnaziji u Sarajevu na predmetu arapski jezik.⁵³ Poslije je 1905. godine položio profesorski ispit u Beču. Iste godine imenovan je pravim gimnazijskim učiteljem za staroarapski u Velikoj gimnaziji u Mostaru. Na vlastiti zahtjev premješten je u Veliku gimnaziju u Tuzlu 18. septembra 1909. godine.⁵⁴

Ali–ef. Kadić (1868–1928) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Za namjesnog učitelja arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Mostaru postavljen je 20. septembra 1895. Profesorski ispit položio je na Bečkom univerzitetu 20. oktobra 1899. godine. Za profesora arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu imenovan je 17. augusta 1907. godine.⁵⁵ Na tome mjestu ostao je do 1920. godine.⁵⁶ Jedini je od gimnazijskih profesora dobio orden Vitez reda Franje Josipa. Orden je dobio 1913. godine,⁵⁷ a napomena o tome da je nosilac spomenutog ordena stajala je u školskim izvještajima uz njegovo ime.

Muhamed–ef. Dizdar (1882–1939) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Nakon odlaska Ali–ef. Kadića povjerena mu je nastava staroarapskog u Velikoj gimnaziji u Mostaru, 27. augusta 1907. godine.⁵⁸ Položio je profesorski ispit na Bečkom univerzitetu. Predavao je arapski u Velikoj gimnaziji u Mostaru do 1914. godine, nakon čega je

Velike gimnazije u Mostaru, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1917., 5; *Dvadeset i deveti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1916., 40; *Dvadeset i treći izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1918., 5.

⁵³ Thalloczy u svome izvještaju o školstvu u Bosni i Hercegovini 1904. godine navodi: “Kao zanimljivu činjenicu treba istaći da je voditelj ove jevrejske škole muhamedanac Bulić, učitelj arapskog jezika u Sarajevskoj gimnaziji.” (*Bericht des Sektionschefs Dr. von Thallóczy...*, 1906., 30.)

⁵⁴ *Jedanaesti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Tuzla, 1910., 2; “Merhum Hafiz Ali ef. Bulić”, *Dvanaesti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Tuzla, 1911., 5.

⁵⁵ *Dvadesetdrugi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1908., 22.

⁵⁶ Vidi i: Hfz. M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, 126–132.

⁵⁷ Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Velika gimnazija u Sarajevu, Prezidijalni spisi, 1912–1918., Kut. 2.

⁵⁸ *Četrnaesti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1908., 20.

bio direktor Šerijatske sudačke škole, direktor Gazi Husrev-begove me-drese i rektor Više islamske šerijatsko-teološke škole u Sarajevu.⁵⁹

H. Muhamed-ef. Behlilović (1879–1931) završio je Šerijatsku sudač-ku školu u Sarajevu i specijalizirao arapski u Kairu. Godine 1909. ime-novan je za profesora arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Mostaru.⁶⁰ Školske 1914/15, u vrijeme kada mostarska gimnazija nije radila zbog đačkog štrajka, predavao je u Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu, a nakon toga vratio se u mostarsku gimnaziju, gdje je predavao arapski jezik do smrti 1931. godine.⁶¹

Dr. Atif Hadžikadić (1884–1945) završio je Filozofski fakultet u Beču, te na istom fakultetu i doktorirao. Predavao je u Velikoj gimna-ziji u Tuzli arapski, srpsko-hrvatski i logiku od 1911. do 1914. godi-ne.⁶² Od 1914. do 27. novembra 1915. bio je raspoređen za profesora u Velikoj gimnaziji u Mostaru, nakon čega je premješten u Šerijatsku su-dačku školu u Sarajevo.⁶³ U Šerijatskoj sudačkoj školi, gdje je preda-vaio srpsko-hrvatski jezik, ostao je do 1921. godine, kada je izabran za narodnog poslanika. Jedan je od osnivača Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO).

Dr. Fehim Bajraktarević (1889–1970) završio je Veliku gimnaziju u Sarajevu 1912. godine. Završio je studij orijentalnih jezika i slavenske filologije na Univerzitetu u Beču 1917.⁶⁴ Imenovan je namjesnim učite-ljem za arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Bihaću 23. novembra 1917, a počeo je predavati 5. decembra 1917. Doktorirao je 1918. na Bečkom univerzitetu. Boravio je na specijalizacijama u Londonu i Alžiru. Bio je profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Osnivač je Katedre za orijentalnu filologiju na istom fakultetu.⁶⁵

⁵⁹ Hfz. M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, 71–77.

⁶⁰ *Dvadeset i drugi izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1917., 5.

⁶¹ “Behlilović, Muhamed (Hadži)”, u: *Hrvatska enciklopedija (1941–1945)*, Svezak 2, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1941., 338.

⁶² Vidi: *Dvanaesti izvještaj Velike gimnazije u Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Tuzla, 1910., 17.

⁶³ *Dvadeset i drugi izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1917., 5.

⁶⁴ *Sedmi godišnji izvještaj Velike gimnazije u Bihaću*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1918., 5.

⁶⁵ Lejla Gazić, “Fehim Bajraktarević – Balkanski orijentalista evropskog tipa”, *Znakovi vremena*, XIII/2010., br. 48/49.

NASTAVNE KNJIGE (UDŽBENICI)

U naredbi za uvođenje staroarapskog stoji da nastavne knjige po kojima će se u Velikoj gimnaziji podučavati staroarapski jezik određuje Zemaljska vlada. Za razliku od pitanja vezanih za naučnu osnovu i profesorski kadar koja su se, u većoj ili manjoj mjeri, mogla administrativno urediti, izrada udžbenika za arapski jezik i arapsku književnost bila je mnogo kompliciranija. U godišnjem izvještaju za prvu školsku godinu u kojoj je uveden arapski jezik stoji: “Za gramatiku gjaci nisu imali knjige, već je učitelj po svojim knjigama diktovao; a čitanku su imali litografovanu, kako ju je sastavio sam učitelj.”⁶⁶ Safvet-beg Bašagić u dopisu koji je poslao Zemaljskoj vladi 5. septembra 1900. godine kaže da na bosanskom jeziku nema niti jedne knjige po kojoj bi se mogao predavati arapski jezik u gimnaziji. Kao rješenje predlaže da se koriste knjige koje su napisane na njemačkom i latinskom jeziku.⁶⁷

Prilikom uvođenja nastave staroarapskog 1895/6, nastavne knjige bile su:

IV. razred: Lokmanove basne, V. razred: Sindabadova putovanja po moru, VI. razred: Iz Kur’ana sure Kehf i Jusuf s komentarom; Ibn Batutini putopisi, VII. razred: Muallake s komentarom, VII. razred: Haririjeve mekame s komentarom.⁶⁸ Najvjerovatnije se radi o odlomcima iz određenih knjiga, a ne o zasebnim djelima.⁶⁹ Tokom vremena nastavne knjige su se mijenjale. Čak se u izvještajima gimnazija za istu godinu ne javljaju iste knjige. Broj nastavnih knjiga se vremenom mijenjao, već od 1904. godine koriste se i druge knjige osim navedenih, a naročito nakon 1909. godine, tj. nakon ankete koja je održana u Zemaljskoj vladi, na kojoj je jedan od prijedloga bio da se uvedu adekvatnije knjige.

U nastavku predstavljamo sve nastavne knjige (gramatike, udžbenici, čitanke, rječnici) koje su korištene u nastavi arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama od 1889. godine pa do kraja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, tj. do 1918. godine. Naročitu pažnju poklonit ćemo gramatikama, udžbenicima, čitankama i rječnicima koji su napisani ciljano za nastavu arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama.

⁶⁶ *Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu*, 42.

⁶⁷ A BiH, ZVS, 1901., Kut. 261 (56–71).

⁶⁸ *Jedanaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, 33.

⁶⁹ Za treći razred nije navedena knjiga, vjerovatno zbog toga što je to bio pripremni razred.

Gramatike

Pisanje ili priređivanje nastavnih knjiga za arapski jezik u bosanskohercegovačkim gimnazijama, ako izuzmemo kratku hrestomatiju Ibrahim-bega Repovca, nije započelo odmah s uvođenjem nastave arapskog u tim školama. To je i očekivano, trebalo je proteći vremena da se formira domaći nastavni kadar. Nedostatak odgovarajućih knjiga iz gramatike i rječnika predstavljao je naročit problem. Na taj problem skrenuo je pažnju i Safvet-beg Bašagić u svome pismu Zemaljskoj vladi,⁷⁰ o čemu će biti riječi u nastavku. Prva bosanskohercegovačka gramatika arapskog jezika, čiji autori su Kadić i Bulić, štampana je 1907. godine. Dotada su profesori diktirali učenicima pravila i prijevode arapskih riječi. U kritici nastave arapskog jezika, koju je Mehmed Tevfik (Mehmed Spaho) iznio u *Beharu*, navodi se da su đaci u prvo vrijeme morali prepisivati *skriptu* iz gramatike, te da je ona najvećim dijelom napisana u duhu starih arapskih gramatika koje su se vjekovima koristile u medresama.⁷¹ Tu skriptu priredio je Hifzi Muftić. I Ali Kadić, profesor Velike gimnazije u Mostaru, koristio je *skriptu* u kojoj je bila obrađena morfologija arapskog jezika. Skripta koju je koristio Kadić bila je litografisana, tako da je đaci nisu morali prepisivati.⁷²

Safvet-beg Bašagić imenovan je za namjesnog učitelja arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu 23. jula 1900. godine.⁷³ Već početkom školske 1900/1901. godine, tačnije 5. septembra 1900. godine šalje Zemaljskoj vladi dopis u kojem moli da Zemaljska vlada nabavi odgovarajuće udžbenike za arapski jezik. U tome dopisu naglašava da nema nijedne knjige na bosanskom jeziku po kojoj bi se mogao predavati arapski jezik u gimnazijama. “Da se toj neprilici doskoči, stoje nam knjige u njemačkom i latinskom na raspolaganje.”⁷⁴ Iz sadržaja ove molbe, kao i iz drugih dokumenata i izvještaja koji su vezani za djelovanje velikih gimnazija u Bosni i Hercegovini, uočljivo je da je postojalo opredjeljenje

⁷⁰ A BiH, ZVS, 1908., Kut. 102 (56–71).

⁷¹ U odgovoru koji je Mehmedu Tevfiku nepotpisani autor uputio u tri nastavka u listu *Bošnjak*, u izdanjima od 7, 14. i 21. augusta 1902. Godine, navodi se između ostaloga i ovo: “Tako je uzeo kritikovati gramatiku gosp. Muftića, koja je izragjena, da se gjak njom posluži; koja do danas niti je štampana, niti litografisana, nego dva tri puta megju gjacima prepisana.” (*Bošnjak*, br. 34, 7. august 1902., 1).

⁷² Mehmed Tevfik, “Arapski jezik na našim gimnazijama”, *Behar*, br. 7, 1. august 1902., 102.

⁷³ *Petnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1901., 30.

⁷⁴ A BiH, ZVS, 1901., Kut. 261 (56–71).

po kojem bi u nastavi arapskog jezika u gimnazijama trebalo koristiti knjige koje su objavljene u Evropi, uglavnom na njemačkom govornom području. Bašagić obrazlaže:

Koliko sam se osvjedočio, svi učenici u IV. razr. razumiju toliko njemački da bi se mogli poslužiti s dobrim djelom uredjenim po najboljoj metodi: Gaspey–Otto–Sauer; naime s djelom *Die arabische Konversations–Grammatik mit besonderer Berücksichtigung der Schriftsprache*, von Dr. phil. Julius Harder.⁷⁵ Ta je gramatika po mome skromnome mnijenju najbolja i najuredjenija od svih koje ja do sada poznam, što su izišle u Evropi i na Istoku. U čvrstom uvjerenju da bi se učenici s njome veoma okoristili molim visoku zem. vladu, da bi dozvolila da se uvede kao školska knjiga.⁷⁶

Međutim, gramatika Ernsta Hardera, arabiste i vođe njemačke menonitske crkve, nije se našla među zvaničnim gimnazijskim udžbenicima. Bašagić navodi da ju je koristio za pripremanje predavanja te je tražio da Vlada nabavi po petnaest primjeraka ove knjige. Knjiga je korištena u nastavi tako što se đacima iz nje prevodilo i diktiralo.⁷⁷

Gramatika i vježbenica arapskoga jezika, koju su 1907. godine objavili Ali Kadić i Ali Bulić⁷⁸ u vlastitoj nakladi, služila je velikim gimnazijama kao udžbenik od vremena njenog objavljivanja. Gramatiku su Kadić i Bulić pripremali zajedno u vrijeme dok su predavali arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Mostaru.⁷⁹ Ovo je prva objavljena gramatika napisana na bosanskom jeziku. Autori u predgovoru ove gramatike naglašavaju kako se u medresama arapski i u to vrijeme učio po starim arapskim i turskim knjigama, te da su i profesori u gimnazijama morali raditi isto ili diktirati iz njemačkih gramatika arapskog jezika. Svoj pristup u izradi ove gramatike opisali su kao “dosta samostalan pravac”, pod čime su mislili na kombiniranje pristupa klasičnih arapskih gramatika i savremenih njemačkih gramatika arapskog jezika.⁸⁰

Prvi svjetski rat nije prekinuo aktivnosti koje je austrougarska vlast provodila s ciljem moderniziranja nastave arapskog jezika i književnosti

⁷⁵ Bašagić je pogrešno napisao da je autor Julius Harder. Autor je Ernst Harder. Izdavač je Julius Groos.

⁷⁶ A BiH, ZVS, 1901., Kut. 261 (56–71).

⁷⁷ M. Tevfik, “Arapski jezik na našim gimnazijama”, 85.

⁷⁸ A. Kadić i A. H. Bulić, *Gramatika i vježbenica arapskoga jezika*, Naklada pisaca, Sarajevo i Mostar, 1907.

⁷⁹ Jusuf Ramić, *Obzorja arapsko–islamske književnosti*, El–Kalem, Sarajevo, 1999., 214.

⁸⁰ A. Kadić i A. H. Bulić, *Gramatika i vježbenica arapskoga jezika*, III.

u gimnazijama. Tako je Zemaljska vlada 26. oktobra 1917. poslala svim nastavnicima arapskog jezika u gimnazijama poziv (br. 180.204/V–3) da dostave skicu gramatike arapskog jezika. Ali Kadić dostavio je 30. januara 1918. godine nacrt u kojem je obrazložio da namjerava preraditi gramatiku koju je deset godina ranije objavio zajedno s A. Bulićem. U nacrtu, pored ostaloga, stoji da Kadić namjerava napisati gramatiku koja bi se oslanjala na ovu ranije objavljenu gramatiku i koja bi kao dodatak imala klasične udžbenike arapskog jezika, tj. *Maksud*, *Izhar* i *Avamil*, čemu je cilj “ne samo da se gramatika ponovi u najkraćim crtama, nego da se učenicima prikažu i arapski tehnički izrazi i arapsko poimanje gramatike uopće, bez čega se je često puta teško snaći u njihovoj literaturi, u kojoj često dolaze gramatička tumačenja.”⁸¹ Kadićev nacrt upućen je od strane Zemaljske vlade 11. februara 1918. na recenziju direktoru Šerijatske sudačke škole u Sarajevu Muhamed–ef. Dizdaru. U dopisu kojim se traži recenzija potcrtava se da je Zajedničko ministarstvo finansija saopćilo mišljenje “tamošnjeg stručnjaka”, očito nekoga orijentaliste iz Beča ili Budimpešte, u kojem se kaže da se knjige poput *Maksud*, *Avamil* i *Izhar* smatraju neprikladnima za redovnu upotrebu u nastavi jer ne prate savremene metode niti su prilagođene učenicima čiji je maternji jezik srpsko–hrvatski, pa se stoga smatra “neumjesnim” da prof. Kadić predlaže uključivanje tekstova iz tih knjiga u svoju gramatiku.⁸²

Kadić je u svome nacrtu pokušao objediniti savremene orijentalističke pristupe i klasične arapske metode, ali takav pristup nije odobrio neimenovani recenzent. Muhamed Dizdar je u recenziji koju je napisao tek 25. juna 1918. nastojao postići ravnotežu između Bulićevih obrazloženja sadržaja i metodologije gramatike arapskog jezika i negativne ocjene neimenovanog stručnjaka iz Budimpešte. U vezi s Kadićevim prijedlogom da se naknadno uvrste tekstovi ili dijelovi tekstova iz tradicionalnih udžbenika arapskog jezika, koji su se vijekovima koristili u medresama, Dizdar iznosi ambivalentan stav:

[...] držim da se sa gramatikom koja bi bila na ovom nacrtu postavljena ne bi postigao pravi cilj od udžbenika, ali obzirom na pomanjkanje kakvog drugog pomagala u obuci arapskog jezika, te na okolnosti što će se morati po drugi put štampati Kadić Bulićeva gramatika i vježbenica od prijeke je potrebe da se makar i ovaki udžbenik što prije izradi jer bi inače nastao zastoj i vratilo se opet na staro. Tiskanje teksta *Avamil*, *Maksud* i *Izhar* /u izvacima/ uz ovaki udžbenik imalo bi u svakom slučaju koristi

⁸¹ A BiH, Šerijatska sudačka škola, Kut. 27 (58/18).

⁸² A BiH, Šerijatska sudačka škola, Kut. 27 (58/18).

i važnosti jer bi učenici i odatle sigurno naučili nešto korisna makar da je to pisano arapskim jezikom i za Arape.⁸³

Kadićeva gramatika nije štampana, a školske 1917/18. godine odlukom Zemaljske vlade dopušteno je da se udžbenici *Maksud*, *Avamil* i *Izhar* koriste u toku dva semestra.⁸⁴

Hrestomatije, čitanke, rječnici

Iz kritičkog teksta Mehmeda Tevfika (Mehmeda Spaho) znamo da su u Velikoj gimnaziji u Sarajevu korištene *skripte* za nastavu arapske književnosti. Spaho kritikuje način predavanja arapske književnosti u spomenutoj gimnaziji jer se, smatra on, taj način ogledao uglavnom u pjesničkim biografijama uz poneki stih ili primjer te u navođenju biografija proznih autora, bez osvrtanja na sam sadržaj i smisao književnih djela i na historijske okolnosti u kojima su ta djela nastala.⁸⁵ Nije poznato ko je sastavio te skripte. S obzirom na to da je Spaho tekst pisao 1902. godine, može se pretpostaviti da su skripte napisali ili sudjelovali u njihovom pisanju Repovac, Muftić i/li Bašagić.

U četvrtom razredu gimnazija za čitanje se koristila hrestomatija *Lokmanove basne*. Radi se o hrestomatiji tekstova *Fables de Lokman*, par M. Cherbonneau. Veliki broj basni iz ove knjige, zajedno s poukama i mudrostima koje slijede poslije teksta basni, uvršten je u naprijed spomenutu hrestomatiju Ibrahim-bega Repovca.

Sindabadova putovanja po moru i *Izbor iz Ibn Batutinih putopisa* su odlomci iz *Hiljadu i jedne noći* i *Putopisa Ibn Batute*.⁸⁶ Ovi tekstovi koristili su se u petom i šestom razredu gimnazija.

U šestom razredu kao nastavni tekstovi korištene su i kur'anske sure *Kehf* i *Jusuf*, s komentarom. Mehmed Tevfik (Mehmed Spaho) navodi da se čitanje kur'anskih sura s komentarom ne provodi svake godine, tako da ima učenika koji "nikada i ne pogledaju tefsir Kur'ana."⁸⁷ Odgovor u listu *Bošnjak* bio je: "No mi zahvaljujemo svakome onom učitelju koji

⁸³ A BiH, Šerijatska sudačka škola, Kut. 27 (58/18).

⁸⁴ *Dvadeset i treći izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Hrvatska tiskara, F. P., Mostar, 1918., 22.

⁸⁵ M. Tevfik, "Arapski jezik na našim gimnazijama", 116–117.

⁸⁶ Vidi: "Prikaz moje arapske čitanke *Safvetul edeb*", u: A BiH, NKHZ, Rukopis, Kut. 21, XIII–2/1, 1.

⁸⁷ M. Tevfik, "Arapski jezik na našim gimnazijama", 103.

ovo ispusti i mjesto toga uzme nešto drugo, jer prevagjati božiji kelam bez velike spremne, moglo bi biti opasno, pogotovu za mlada srca.”⁸⁸

Muallake s komentarom koristile su se u sedmom razredu. Radilo se o komentaru al-Zawzanija. Mehmed Tevfik (Mehmed Spaho) navodi da se radi o komentaru koji je često teže razumjeti od teksta same pjesme, tako da je prije namijenjen stručnjacima, filolozima, nego učenicima koji tek uče arapski jezik.⁸⁹

Antologija stare arapske poezije njemačkog orijentaliste Theodora Nöldekea, pod naslovom *Delectus veterum carminum arabicorum*, koristila se u sedmom razredu. Iz ove antologije obrađivane su pjesme Ḥassāna Ibn Tābita, Ka‘ba Ibn Zuhayra, Ġarīra i al-Farazdaq.⁹⁰ Bašagić je predložio u svome pismu Zemaljskoj vladi od 5. septembra 1900. godine da se ova antologija uvede kao školska knjiga, i to kao zamjena za *Muallake* koje je do svoje smrti predavao Repovac. Kao razlog navodi to što su se primjerci *Muallaka* koji su korišteni u školi istrošili tokom upotrebe. Istovremeno hvali hrestomatiju *Delectus veterum carminum arabicorum* kao knjigu u kojoj su “sabrane najljepše stare arapske pjesme, pomno uregjene i pri kraju izragjen glossarium arabico–latinum.”⁹¹

Mekamati Hariri (Maqāmāt al-Ḥarīrī) s komentarom korištena je u osmom razredu. Nije nam poznato koliko tekstova je čitano iz ovog djela.

Medžanil–edeb (Mağānī al-‘adab),⁹² antologija tekstova iz arapske književnosti i historije Arapa, čiji autor je bio jezuitski svećenik, orijentalist i profesor na Jezuitskom fakultetu u Bejrutu Lūyis Šayḥū, korištena je u različitim razredima. Ova knjiga izazvala je kontroverze zbog sadržaja, autora i izdavača. Ubrzo po Bašagićevom stupanju na dužnost, 29. novembra 1900, u dopisu koji su Bašagić i Hifzi Muftić uputili Zemaljskoj vladi u vezi s korištenjem udžbenika za arapski jezik stoji da njih dvojica namjeravaju do kraja navedene godine završiti pisanje hrestomatije arapskih tekstova po uzoru na hrestomatije koje su objavljene u Evropi. Uz tu hrestomatiju planirali su objaviti i rječnik. Predlažu da

⁸⁸ Bošnjak, br. 34, 14. august 1902., 2.

⁸⁹ M. Tevfik, “Arapski jezik na našim gimnazijama”, 103.

⁹⁰ Vidi primjerice: *Dvadeset i sedmi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913., 76.

⁹¹ A BiH, ZVS, 1901, Kut. 261 (56–71).

⁹² *Mağānī al-‘adab fī ḥadā‘iq al-‘Arab, ‘uniya bi ḡam‘ih wa ḍabṭih wa taṣṭih al-‘ab Lūyis Šayḥū al-Yasū‘ī, Maṭba‘a al-‘Ābā’ al-Yasū‘iyyīn*, t. 1–4, Bayrūt, 1886–1889.

se u međuvremenu koristi hrestomatija *Medžanil–edeb*.⁹³ U istom ovom dopisu Bašagić i Muftić mole Zemaljsku vladu da nabavi najmanje petnaest primjeraka ove knjige, koja obuhvata šest svezaka, te upućuju na to da se ova knjiga može nabaviti u Bejrutu u L'Imprimerie catholique. Oni preporučuju da se do drugog semestra u petom razredu sistematično uči gramatika, a da se kao čitanka koristi hrestomatija *Medžanil–edeb* te da se, počevši od šestog razreda, arapski uči kroz čitanje tekstova iz hrestomatije *Medžanil–edeb*.⁹⁴ S obzirom na to da je ovu knjigu izdala katolička misija u Bejrutu te da je njen sastavljač bio jezuitski svećenik, Zemaljska vlada je pokazala određenu suzdržanost. U tome smislu Vlada je uputila 14. 9. 1901. godine pismo reisul–ulemi Azabagiću u kojem ga moli da pogleda ovu knjigu i da ocijeni da li je prikladna da se uvede kao školska knjiga u nastavi arapskog jezika u gimnazijama u Bosni i Hercegovini.⁹⁵ Nismo uspjeli pronaći Azabagićev odgovor, ali u spisu Zemaljske vlade koji je formiran u vezi s korištenjem ove knjige u nastavi postoji i mišljenje koje je napisano na traženje Vlade, čiji autor nam je nepoznat jer je potpis nejasan. U tome mišljenju, koje je napisano 16. 9. 1901. godine, stoji da:

uza svu svoju prednost, čini mi se, ne bi bio podesan za korištenje u nastavi arapskog jezika obzirom na današnje prilike i osjetljivost muslimana. Prvo što je ova zbirka štampana u tiskari jezuitskoj i što na svakoj sveski stoji: “sakupio jedan od otaca Isusovaca (Džemea ehadul–abai–Isevijine) a usto pečat tiskare na kojem se čita: Laudetur Jesus Christus.” Osim toga u osnovnim pravilima ove štamparije stoji da će tiskati ono što se ne kosi sa dogmama i moralom katoličke crkve [...] vješto su izbjegli u cijeloj zbirci spomen o Islamu i Muhamedu. Isto tako su i iz drugih islamskih pisaca ispustili sve što po njihovom mnijenju ne odgovara ustanovama katoličke crkve, te će biti malo štiva u cijeloj zbirci, koja nisu osakaćena. Nadalje, kada je dotična knjižara oglasila da će izdati *Medžanil–edeb*, stajalo je u oglasu: l'ancienne littérature chrétienne si perconnue I figure aussi pour une bonne part [čuvana stara kršćanska književnost također je zastupljena dobrim dijelom] – te su dakako i uvrstili što su mogli više, a tu ima svašta.

No ako bi ipak Visoka zemaljska vlada rečenu zbirku predložila Medžlis–ulemi, onda bi svakako trebalo upozoriti Reis–ul–ulemu osobito na svezak I. str 298–315 i svezak IV str. 309–317, gdje je izložena

⁹³ Dopis Bašagića i Muftića upućen Zemaljskoj vladi 29. novembra 1900., ZVS 1901, Kut. 261 (56–71).

⁹⁴ A BiH, ZVS 1901, Kut. 261 (56–71).

⁹⁵ Isto.

povijest Islama i postanak kršćanstva. Tu ima stvari koje se absolutno ne slažu sa naukom i tradicijom Islama, a usto je o Muhamedu i četverici prvih halifa pisano što se može mršavije: ispušćeno sve što se treba spomenuti.⁹⁶

Autor ovoga mišljenja na kraju predlaže da se navedena hrestomatija uopće ne nabavlja, jer se to ne isplati raditi zbog jedne godine korištenja, jer su Bašagić i Muftić planirali napisati hrestomatiju u narednoj godini.”⁹⁷ Nismo uspjeli naći odgovor reisul-uleme u vezi s ovim pitanjem, ali je iz izvještaja velikih gimnazija vidljivo da je ova hrestomatija korištena u nastavi arapskog jezika, odnosno književnosti.

Knjiga *Their und Mensch (Životinje i ljudi)*, izbor basni iz spisa Iḥwān al-ṣafā koji je priredio i za koji je rječnik napisao njemački orijentalista Dr. Fr. Dietrici, korištena je u različitim razredima.

Čitanka koju je sastavio Ibrahim-beg Repovac, pod naslovom *Kitabu-l-kiraet (Kitāb al-qirā'a)*,⁹⁸ objavljena je 1899. godine i predstavlja prvu nastavnu knjigu za arapski jezik u bosanskohercegovačkim gimnazijama koju su napisali domaći autori. Služila je kao udžbenik za treći razred. Litografisana je u nekoliko stotina primjeraka i nije štampana. Čitanka sadrži basne, mudre izreke, stihove, te arapsko-bosanski rječnik za svaku vježbu pojedinačno. Vidljivo je da je Repovac ovu čitanku sastavio od tekstova koje je preuzimao iz hrestomatija orijentalista koje su nastajale u devetnaestom stoljeću.⁹⁹

Austrougarske vlasti su najviše brige poklonile izradi *Kratke povijesti arapske književnosti*, udžbenika za arapsku književnost koji je za potrebe bosanskohercegovačkih gimnazija napisao mađarski orijentalist Ignác Goldziher.¹⁰⁰ U vezi s različitim pitanjima vezanim za nastanak ove knjige sačuvana je bogata prepiska,¹⁰¹ kao i određeni broj

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ *Kitāb al-qirā'a fī al-lisān al-'arabī: rattabahū li al-ṣunuf al-ṭālīq* 'Ibrāhīm al-Ḥaqqī Rāpovac al-mudarris fī Maktab Ġimnāzī fī madīna Sarāy, sene 1307 h. (litografisano izdanje).

⁹⁹ Primjerice: *Fables de Lokman*, par M. Cherbonneau, Hachette, Paris, 1846; Johann David Michaelis, *Arabische Grammatik und Chrestomathie*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1817; *Mağānī al-'adab*.

¹⁰⁰ Dr. Ignjat Goldziher, *Kratka povijest arapske književnosti / po narudžbi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Islamska dionička štamparija (tiskara), Sarajevo, 1909.

¹⁰¹ Pisma koja su stizala Goldziheru od različitih korespondenata čuvaju se u Orijentalnoj zbirci Mađarske akademije nauka. Vidjeti: <https://real.ms.mtak.hu/view/collection/>

dokumenata. János Krcsmárik, nekadašnji Goldziherov student, koji je službovao pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu kao službenik zadužen za obrazovanje i vakufske poslove, zamolio je Goldzihera da napiše udžbenik za historiju arapske književnosti. U pismu koje mu je 7. januara 1907. godine poslao stoji:

Možda je vrijedno znati da u bosanskim srednjim školama mladi muslimani mogu učiti klasični arapski jezik i književnost umjesto grčkog. Ovaj predmet je obavezan nakon što se izabere. Ima dovoljno profesora i učenika. No, dobrih, osobito modernih, udžbenika nema dovoljno. Zbog toga se nastava iz gramatike, ali osobito iz povijesti književnosti, izvodi s poteškoćama i neujednačeno. Nedostatak udžbenika iz gramatike će uskoro biti otklonjen, jer su dva nastavnika (Kadić i Bulić, op. M. M.) uredila odgovarajući udžbenik na bosanskom jeziku, koji će biti ubrzo štampan. Stvar je teža sa historijom književnosti; jer uređivanje dobrog udžbenika uključuje nemali trud i brigu.¹⁰²

U istom ovom pismu naglašeno je da bi udžbenik za historiju arapske književnosti trebao po obimu i metodologiji slijediti gimnazijske udžbenike za latinsku i grčku književnost. Pored toga, Krcsmárik je u vezi s ovim prijedlogom ukazao i na nacionalni i patriotski aspekt: "Učitelj bi ovim učinio i veliku kulturnu uslugu za zemlju. U svakom slučaju, bilo bi muka obratiti se Brockelmannu ili nekom strancu za takav posao kad imamo Goldzihera."¹⁰³

U pismu od 23. septembra 1907. godine Krcsmárik piše Goldziheru da je još jedanput htio raspraviti s Thallóczyjem, koji je službovao kao

Goldziher_bequest.html. Pisma, odnosno dijelovi pisama koja je primao u vezi s pisanjem udžbenika za arapsku književnost nalaze se i u mašinopisu u: *Goldziher Ignác: A klasszikus arab irodalom rövid története: A kéziratok hagyatékot sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta és kiadta Dévényi Kinga*. Budapest, 2013. Dijelovi nekih od ovih pisama mogu se naći u: Katalin Franciska Rac, "Arabic literature for the colonizer and the colonised: Ignaz Goldziher and Hungary's eastern politics (1878–1918)", u: Susannah Heschel and Umar Ryad, eds., *The Muslim Reception of European Orientalism*, London and New York, Routledge, 2019, 80–103. Goldziherova korespondencija s Thallóczyjem i Nöldekeom u vezi s udžbenikom za arapsku književnost i u vezi s recenzijama knjiga bosanskohercegovačkih autora mogu se naći u arhivu, odnosno navedenoj web-stranici Mađarske akademije nauka. Sadržaj Goldziherovih pisama može se rekonstruirati iz Krcsmárikovih odgovora. U Arhivu Bosne i Hercegovine pronašli smo jedno Goldziherovo pismo od 9. aprila 1908. godine koje se odnosi na prevođenje teksta njegove *Kratke historije arapske književnosti* (A BiH, ZVS, 1908 (71–111).

¹⁰² Krcsmárikovo pismo Goldziheru, 7. januar 1907, u: *Dévényi Kinga*, „Előszó“, xi.

¹⁰³ Krcsmárikovo pismo Goldziheru, 7. januar 1907, Isto, xiii–iv.

šef Odjela za obrazovanje, kako bi se dobilo odobrenje iz Beča za ovaj udžbenik.¹⁰⁴ Odobrenje Zajedničkog ministarstva finansija poslano je Zemaljskoj vladi u Sarajevu 22. februara 1908. godine i u njemu je naglašena potreba izrade ovoga udžbenika i njegova uvođenja u nastavu. Krčsmárik, između ostaloga, predlaže Goldziheru da književno–povijesni aspekti hadisa i fikha trebaju biti uključeni u udžbenik, a što se tiče Kur’ana, da se pisanje ne proširuje “na njegov teološki sadržaj, objavu (tanzil), na osobu poslanika, drugim riječima, sve ono o čemu nemusliman ne može govoriti pred muslimanskom publikom bez sustezanja.”¹⁰⁵ Goldziher je u svome *Dnevniku* za dan 13. decembar 1907. zapisao:

Nakon prethodne razmjene pisama s Krčsmárikom koji je u Sarajevu, danas sam imao sastanak sa Thallóczyjem, šefom odjela u Zajedničkom ministarstvu finansija, na kojem je od mene formalno zatraženo da napišem udžbenik o historiji arapske književnosti za dva viša razreda gimnazija u Bosni. Smatram da je zahtjev, koji mi je upućen u ime ministra Buriána (moj prijatelj iz djetinjstva) velika čast te sam ga prihvatio.¹⁰⁶

Krčsmárik je, nakon što je Goldziher prihvatio da piše udžbenik, kazao kako će muslimanski učenjaci pregledati udžbenik i dati odobrenje za vjerske sadržaje u njemu. Usto je nastojao ublažiti ovu činjenicu pa je pojasnio da nekoliko poznatih ljudi u Bosni i Hercegovini poznaju Goldzihera, te da će saglasnost uleme, ako se tema o Kur’anu izostavi u tekstu udžbenika biti više formalne prirode.¹⁰⁷ Vlast je željela unaprijed pribaviti saglasnost muslimanskog vjerskog vodstva kako bi predupriječila eventualne prigovore za vrijeđanje islama i muslimana.

Sam Goldziher u pismu od 2. januara 1908. godine, koje odiše neformalnošću, piše njemačkom orijentalisti Theodoru Nöldekeu kako se mora pripremiti za “zadatak neobične vrste”, te pojašnjava:

U srednjim školama koje je naša vlada osnovala u Bosni arapski je obavezan umjesto grčkog jezika i književnosti. Sada bih trebao napisati kratki udžbenik iz povijesti arapske književnosti [...] koji treba prevesti na bosanski i iz kojega mladići s fesovima (Ṭarbūš–Jungen) trebaju bubati.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 23. septembar 1907, Isto, xiv–xv.

¹⁰⁵ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 23. septembar, 1907, Isto, xiv–xv.

¹⁰⁶ I. Goldziher, *Tagebuch*, 258.

¹⁰⁷ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 31. januar, 1908., u: *Dévényi Kinga*, xv–xvi.

¹⁰⁸ *Korespondencija Ignaza Goldzihera i Theodora Nöldekea*, 2. januara 1908, kopija ispisana mašinopisom, MTA, <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/25059> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

U istom pismu Goldziher kaže kako će biti teško baviti se vjerskim stvarima jer “veliki broj učenika su muhamedanci i ljudi su veoma osjetljivi.”¹⁰⁹ Mjesec dana kasnije Goldziher piše Nöldekeu kako pisanje udžbenika dobro napreduje te, ne krijući iznenađenje, kaže kako je saznao da će udžbenik prije nego što bude uveden u srednje škole morati proći cenzuru sarajevske uleme,¹¹⁰ a onda, pomalo ironično, dodaje:

Čini se da se i dobri bosanski muslimani plaše infiltracije “modernizma”. U našem Pascendi–vremenu (*Pascendi–Zeit*)¹¹¹ ne može ih se kriviti za to, ali lahko se može dogoditi da napišem stvari koje njima zaudaraju na nevjerovanje (رائحة الكفر).¹¹²

Goldziherov rukopis pregledao je Ali–ef. Kadić, dao je komentare i mišljenje te primjedbu u vezi s dvije definicije (fikh i kelam). Krčsmárik je kazao kako će lično porazgovarati s Kadićem u vezi s primjedbama, a da će nakon toga knjiga “otići ulemi”.¹¹³ Ali Kadić je uživao Krčsmárikovo povjerenje, o čemu svjedoči molba Goldziheru da obrati pažnju na njegove komentare i primjedbe.¹¹⁴ Zemaljska vlada poslala je 2. decembra 1908. godine Ulema–medžlisu Goldziherov rukopis zajedno s primjedbama Ali–ef. Kadića i zamolila da se rukopis čim prije pregleda i s eventualnim primjedbama povрати.¹¹⁵ Goldziher je negodovao zbog toga što je slanje udžbenika u štampariju potrajalo. Krčsmárik se pravdao time da treba imati na umu kako se radi o udžbeniku koji će biti pod stalnim nadzorom i analizom kako u školi tako i izvan nje, uključujući i potencijalno neprijateljske krugove, pa se stoga svaki njegov sadržaj mora pažljivo promisliti. Pojasnio je da ulema s pažnjom čita knjigu, te da ako se i desi da daju neke komentare, bit će to uglavnom zbog toga što se žele braniti pred javnošću. Usto, odao je priznanje Goldziheru jer

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Goldziher u pismima ponekada koristi riječi na arapskom, tako da na ovome mjestu “sarajevska ulema” piše kao: “Sarajevoer علماء الإسلام”.

¹¹¹ Goldziher misli na, u to vrijeme aktuelnu, enklitiku pape Pija X, *Pascendi dominici gregis*, koja je izdana 1907. godine, a koja je bila usmjerena protiv modernizma. (Vidi: C. J. Talar, “Introduction: *Pascendi dominici gregis* The Vatican Condemnation of Modernism.”, *U.S. Catholic Historian*, vol. 25, 1, 2007., 1–12).

¹¹² *Korespondencija Ignaza Goldzihera i Theodora Nöldekea*, 7. februara 1908, kopija ispisana mašinopisom MTA, <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/25059> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

¹¹³ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 24. novembar 1908, u: *Dévényi Kinga*, xix.

¹¹⁴ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 18. decembar 1908, Isto, xix–xx.

¹¹⁵ Dopis Zemaljske vlade upućen Ulema–medžlisu 2. decembra 1908, GHB, UM 5, 537/1908.

je uspio riješiti delikatnu stvar onako kako bi to malo kojem orijentalisti pošlo za rukom.¹¹⁶

Vrlo brzo Krcsmárik javlja Goldziheru da se knjiga vratila iz Ulema-medžlisa, da ju je ulema pročitala sa zanimanjem i da su ocijenili kako se radi o dobroj knjizi. Goldziherov komentar o čitanju rukopisa od strane uleme nije bio opravdan, rukopis nije izazvao bilo kakve “anti-modernističke” komentare ili komentare u kojima ulemi nešto “zaudara na nevjerstvo”. Jedini zahtjev uleme koji Krcsmárik spominje bio je da se naslovi knjiga napišu i arapskim pismom.¹¹⁷ Taj zahtjev je ispunjen. Krcsmárikovu preporuku da u knjizi nikako ne govori o Kur'anu Goldziher je uvažio. U rukopisu *Kratke povijesti arapske književnosti* koji se čuva u Mađarskoj akademiji nauka, kao i u tekstu ove knjige koji je objavljen u Bosni i Hercegovini, u poglavlju naslovljenom kao “Vjerska književnost” govori se o hadisu, tefsiru, usulul-fikhu i akaidu, ali ne i o Kur'anu.

U prijevodima Goldziherove *Kratke povijesti arapske književnosti* na engleski,¹¹⁸ hebrejski¹¹⁹ i turski,¹²⁰ kao i u mađarskom izdanju ove knjige prevodioci su pridodali i poglavlje o Kur'anu (“Muhammed i Kur'an”). Ovo poglavlje preuzeto je iz Goldziherova pregleda arapske književnosti koji je objavljen 1903. godine u okviru *Univerzalne*

¹¹⁶ Krcsmárikovo pismo Goldziheru, 27. decembra 1908, u: *Dévényi Kinga*, xxi.

¹¹⁷ Krcsmárikovo pismo Goldziheru, 14. marta 1909, Isto, xxii.

¹¹⁸ Joseph Somogyi, jedan od posljednjih Goldziherovih učenika, preveo je i proširio Goldziherovu *Kratku povijest arapske književnosti* na engleski jezik te je objavio u nastavcima u časopisu *Islamic Culture: An English Quarterly*, Hayderabad – Deccan: Vol. XXXI, No. 1, January, 1957, 1–16; Vol. XXXI, No. 2, April, 1957, 178–190; Vol. XXXI, No. 3, July, 1957, 220–234; Vol. XXXI, No. 4, October, 1957, 292–313; Vol. XXXII, No. 1, January, 1958, 1–27; Vol. XXXII, No. 2, April, 1958, 135–152. Nakon toga objavljen je i cjelovit Somogyijev prijevod na engleski 1959. godine pod naslovom *A Short History of Arabic Literature*, u izdanju Islamic Culture Board, Hayderabad – Deccan, te 1966. godine pod naslovom *A Short History of Classical Arabic Literature*, u izdanju Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim.

¹¹⁹ Preveo Pessah Shinar, u izdanju The Magnet Press, The Hebrew University, Jerusalem. Objavljena su tri izdanja, 1952, 1971. i 1979. Knjiga se (po podacima iz 1986. godine) koristi u nastavi u Izraelu. (Robert Simon, *Ignac Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence*, E. J. Brill, Leiden, 1986, 7).

¹²⁰ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, čev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara, İmay Yayınları, 1993.

povijesti književnosti Gusztáva Heinricha.¹²¹ Goldziher je u velikoj mjeri izmijenio i cenzurirao ovaj ranije objavljeni pregled, koji mu je vjerovatno koristio kao osnova za pisanje udžbenika za gimnazije. Pored toga što je izostavio poglavlje pod naslovom “Muhammed i Kur’an”, on je izostavio ili prilagodio neke dijelove koji su mogli naići na negativne kritike. Navedimo kao primjer to da poglavlje o arapskoj književnosti u umajadskom periodu u ranije objavljenom pregledu arapske književnosti započinje kratkim razmatranjem o odnosu islama i poezije, gdje se kaže da su pjesnici kao najistaknutiji eksponenti intelektualnog života Arapa i predvodnici javnog mnijenja pogodovali “lošem raspoloženju s kojim su Arapi dočekali objavu Proroka, te da Kur’an žestoko nastupa protiv pjesnika.”¹²² Ovo pitanje, tj. pitanje odnosa Kur’ana prema pjesnicima i poeziji, uopće se ne obrađuje u Goldziherovoj *Kratkoj povijesti arapske književnosti*. Goldziher je očito dosljedno slijedio instrukciju koju je dobio od vlasti. U dopisu vezanom za isplatu honorara Goldziheru koje je 28. februara 1909. godine Zajedničkom ministarstvu finansija poslala Zemaljska vlada naglašeno je kako je Goldziher napisao udžbenik “s puno takta i erudicije, uz zadržavanje principa znanosti i korištenje modernih pristupa, a na zadovoljstvo muslimana.”¹²³ U istom dopisu se predlaže da ministar u ime Ministarstva oda priznanje Goldziheru. Knjiga je štampana 1910. godine, mada na koricama knjige stoji da je štampana 1909. godine. Razlog je taj što su korice ranije odštampane.

Nastanak Goldziherove *Kratke povijesti arapske književnosti*, kako se iz naprijed navedenoga vidi, uključivao je, pored naučnih i stručnih, i kulturološke, vjerske i političke aspekte. Sve pobrojano nije se ticalo samo odnosa u Bosni i Hercegovini, već i različitih strujanja u okviru “dvoglave monarhije”, pri čemu prije svega mislimo na evociranje ideje o Mađarskoj kao zasebnoj imperiji, te u vezi s time i na veoma posredno promoviranje mađarskog kulturalnog imperijalizma. Činjenica je da su glavni “akteri” u nastanku ove knjige bili Mađari: orijentalist i univerzitetski profesor Ignác Goldziher, mađarski Jevrej koji je za sebe govorio

¹²¹ Goldziher Ignác, “Arabok”, u: Gusztáv Heinrich, ed., *Egyetemes irodalomtörténet I*, Franklin-Társulatstr, Budapest, 1903., 245–328.

¹²² G. Ignác, “Arabok”, 265.

¹²³ A BiH, ZMF Praes, 1910, Br. 3221, 8. mart 1909; *Buriánovo pismo Goldziheru*, 14. april 1910., MTA GIL/06/28/04. <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/2908> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

da je “transdunavski Mađar”,¹²⁴ István Burián, ministar Zajedničkog ministarstva finansija i *de facto* guverner Bosne i Hercegovine, Lajos Thallóczy, balkanolog i visokorangirani službenik u administraciji u Beču i János Krcsmárik, službenik pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu zadužen za obrazovanje i vakufske poslove. Već do 1890-ih, kako navodi Varga, iskristaliziralo se nekoliko lobističkih grupa (historičara, novinara, geografa, ekonomista, finansijera, novinara, političara itd.) koje su promovirale kulturnu i ekonomsku ekspanziju Mađarske – kao neformalne imperije – na Balkanu.¹²⁵ Međutim, neki posmatraju Thallóczyja kao čovjeka koji je, barem počev od Balkanskih ratova, radio na promoviranju mađarskih političkih interesa, i to tako “što je ostajao u sjeni i utjecao na politiku iza zastora.”¹²⁶ U svakom slučaju, Thallóczy je na različite načine nastojao oblikovati kulturnu politiku Monarhije u Bosni i Hercegovini. Poznato je da je Goldziher većinu svojih djela pisao na njemačkom, a manji broj na mađarskom. Prevodilac Goldziherove knjige na engleski i njegov učenik Yoseph Somogyi kaže da je od Goldzihera bilo očekivano da *Kratku povijest arapske književnosti* napiše na njemačkom. Međutim, Goldziher je, kako navodi Samogyi, insistirao da to bude na mađarskom jer je dijelio stav mađarskih pravnika koji su pravni osnov za okupaciju, a potom i aneksiju Bosne i Hercegovine nalazili u činjenici da je Bosna i Hercegovina prije osmanskog osvajanja pripadala Mađarskoj.¹²⁷ I sam Krcsmárik je u vezi s jezikom knjige pisao Goldziheru da bi knjiga trebala biti napisana na mađarskom jer ju napisao mađarski učenjak, pa bi to nacionalno posmatrano bilo najispravnije.¹²⁸

Goldziherova povijest arapske književnosti spominjana je u vezi s muslimanskim školstvom u Indiji, pri čemu se kao činjenica koja

¹²⁴ Joseph de Somogyi, “My Reminiscence of Ignace Goldziher”, *The Muslim World*, 1961, Vol. 51, br. 1, 15.

¹²⁵ Bálint Varga, “The Two Faces of the Hungarian Empire”, *Austrian History Yearbook*, 2021., br. 52, 127.

¹²⁶ Gábor Demeter, *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula (1878–1914)*, Institute for Historical Studies, BAS and Institute of History, RCH, HAS, Sofia, 2017., 139.

¹²⁷ J. de Somogyi, “My Reminiscence of Ignace Goldziher”, ff. 11., 16. Goldziher piše u svome dnevniku da je 2. decembra 1915. godine morao prisustvovati jednom sastanku na poziv Bosanskog štaba (?) na kojemu su se iznosila mišljenja o tome na koje bi načine Mađarska trebala širiti svoju kulturu na balkanske narode. (I. Goldziher, *Tagebuch*, 288.)

¹²⁸ *Krcsmárikovo pismo Goldziheru*, 23. septembar 1907, u: *Dévényi Kinga*, xiv–xv.

potvrđuje valjanost ovog udžbenika navodilo to da je bosanskohercegovačka ulema prethodno odobrila ovaj udžbenik. Naime, Joseph Somogyi uz indijsko izdanje prijevoda Goldziherove *Kratke povijesti arapske književnosti* pojašnjava:

Goldziherova *Kratka povijest arapske književnosti* zaslužuje našu posebnu pažnju jer su je odobrili muslimanski teolozi u Bosni i Hercegovini, te se koristi kao udžbenik u tamošnjim muslimanskim gimnazijama i učiteljskim školama. Možda bi u vezi s time bilo interesantno spomenuti to da je svojevremeno pokojni Sir M. Aurel Stein, koji je znao za ovu knjigu, predlagao da se njen prijevod na engleski koristi u muslimanskim školama u Indiji.¹²⁹

Austrougarske vlasti smatrale su kako je potrebno da se uporedo s Goldziherovom *Historijom arapske književnosti* sastavi i čitanka, odnosno lektira koja bi sadržavala odgovarajuće tekstove iz arapske književnosti. Krcsmárík u pismu koje je poslao Goldziheru 31. januara 1908. kaže: “Neophodna nam je i dobra čitanka. Ne znam da li ćemo se u vezi s ovim ponovo obraćati Vama? Jedan učitelj (ovdašnji dobro obrazovan Turčin) sastavio je hrestomatiju, ali mi ne smatramo da je prikladna zbog njene neorganiziranosti. Imali bismo još jednu talentovanu mlađu osobu, ali smo ga zamolili da napiše rječnik.”¹³⁰ Moguće je da je “ovdašnji dobro obrazovani Turčin” bio Safvet–beg Bašagić. Bašagić je 1902. godine, u vrijeme dok je predavao arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Sarajevu, završio hrestomatiju tekstova koju je naslovio *Safvetul–edeb*.¹³¹ Puni naziv djela je *Şafwa al–‘adab: ğama‘ahā wa rattaba luġatahā Şālih Şafwat al–mad‘uww bi Bāş‘āġāzāda al–Nawasīnī (dū al–ma‘āţim) / Safvetul–edeb: sakupio i prigodan rječnik sastavio Salih Safvet, poznat kao Bašagić Nevesinjac (grešnik)*. Hrestomatija je bila namijenjena za četvrti i peti razred gimnazija. Bašagić je ovo djelo predao na uvid Zemaljskoj vladi u Sarajevu 7. augusta 1902. godine, kako stoji u prikazu čitanke koji je sam napisao.¹³² U istom prikazu Bašagić naglašava da je uzimao tekstove iz najpoznatijih klasičnih djela i “iz

¹²⁹ Ignaz Goldziher, “Characteristics of Arabic Literature from the Beginning to the End of the Umayyad Period”, translated and enlarged by Joseph Somoyi, *Islamic Culture: An English Quarterly*, Hayderabad – Deccan: Vol. XXXI, No. 1, January, 1957, 1.

¹³⁰ Krcsmáríkovo pismo Goldziheru, 31. januar 1908, u: *Dévényi Kinga*, xv–xvi.

¹³¹ *Şafwa al–‘adab: ğama‘ahā wa rattaba luġatahā Şālih Şafwat al–mad‘uww bi Bāş‘āġāzāda al–Nawasīnī (dū al–ma‘āţim)*, A BiH, NKHZ, Kut. 21, XIII–2/2.

¹³² A BiH, NKHZ, Rukopis “Prikaz moje arapske čitanke *Safvetul edeb*”, Kut. 21, XIII–2/1, 1.

dva klasika, koja su propisana da se predaju u V i VI razredu, naime iz *Tisuću i jedne noći* i *Putopisa Ibn Batutina*.”¹³³ Nadalje, pojašnjava kako je nastojao da redosljed tekstova odražava težinu jezika kojim su napisani, te da se ugledao i na hrestomatije zapadnih autora i na hrestomatije arapskih autora:

[...] po uzoru chrestomatija izradjenih u Evropi najprije sam donio kratke basne i priče, lake anegdote i zgodne šale poznatih dvorskih šaljivdžija [...] Po uzoru Arnoldove “Chrestomatia arabica” spočetka sam po prilici jednu trećinu čitanke potpuno vokalizirao. Za tijem sam počeo ispuštati vokale na običnim riječima vokalizirajući samo irab (fleksiju) i rijetke riječi... Zadnja četvrtina čitanke izgleda – izuzevši stihove – kao sve tiskane arapske knjige u istoku.”¹³⁴

Bašagić je očekivao da će njegova čitanka posve izvjesno biti štampana. Na naslovnoj stranici rukopisa ispisano je na arapskom jeziku: “Štampano u Državnoj štampariji 1320 godine po hidžri.” Knjiga nije štampana.¹³⁵ Pošto se rukopis nalazi u Bašagićevoj zaostavštini, za pretpostaviti je da mu je rukopis vraćen, shodno njegovu zahtjevu, nakon recenzije. Rječnik koji je Bašagić sastavio uz ovu hrestomatiju također nije štampan. Ostao je u rukopisu u dvije odvojene sveske.¹³⁶ Bašagić ga ne spominje u svome prikazu čitanke, iako je u naslovu čitanke ukazao na to da je rječnik njen dio. Ako usporedimo ovu hrestomatiju s *Izborom iz arapskog pjesništva* Ali–ef. Kadića koji je 1913. godine prihvaćen za objavljivanje, vidjet ćemo da Bašagićevoj hrestomatiji nedostaju tumačenja manje poznatih riječi i konstrukcija, no i dalje ne znamo da li je to bio razlog ili jedan od razloga zbog kojih ova čitanka nije prihvaćena kao školski udžbenik.

Zemaljska vlada poslala je 28. juna 1910. godine upit reisul–ulemi Sulejman–ef. Šarcu u vezi s preporukama ankete, odnosno savjetovanja koje je održano u decembru 1909. godine u Zemaljskoj vladi:

Prema prijedlogu učitelja koji su sudjelovali u anketi imao bi se u VII. razredu čitati životopis Muhamed–pejgamberov od Ibn Hišama i nekoja sureta iz Kur’ana. Umoljava se Vaša Presvjetlost da izvoli ovamo priopćiti svoje cijenjeno mnijenje da li ima kakva zapreka da se ovo

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Vidi i: L. Gazić, *Naučno i stručno djelo...*, 271–276.

¹³⁶ Ovaj rječnik čuva se u Bašagićevoj zaostavštini u Historijskom arhivu Sarajevo (HAS, BS 279).

čitanje uvede u nastavnu osnovu za arapski jezik ili bi to trebalo prepustiti da se čini zajedno s vjeronaukom.¹³⁷

Na margini ovoga dopisa stoji kako je za promjenu nastavne osnove za arapski jezik potrebno i odobrenje Zajedničkog ministarstva finansija. Zemaljska vlada moli da joj se hitno odgovori na pitanje da li je dopušteno povezati nastavu arapskog jezika i islamske vjeronauke u sedmom razredu kroz čitanje životopisa Muhammeda alejhis-selam. Vlada je tražila da se pošalje brz odgovor, jer je namjeravala uvesti ovu reformu već od početka dolazeće 1910/1911. školske godine.¹³⁸ Izbor tekstova iz djela *Životopisa Božijeg poslanika (Kitāb Sīra Rasūlillāh)* i rječnik za ovaj izbor uradio je Šukrija Alagić. Recenziju je uradio Džemaluddin-ef. Čaušević, međutim Lajos Thallóczy je u ime Zajedničkog ministarstva finansija poslao pismo Goldziheru u kojem ga obavještava da Zemaljska vlada traži da neki drugi stručnjak pogleda tekst. U pismu moli Goldzihera da on pogleda tekst, Čauševićevu recenziju i Alagićeve napomene.¹³⁹ Alagić je knjigu i rječnik objavio 1913. godine, pod sljedećim naslovima: *Izbor iz kitabu sireti resulillahi: po Muhammed ibni Ishaku* i *Arapsko-srpsko-hrvatski rječnik za Izbor iz kitabu sireti resulillahi*.¹⁴⁰ Knjiga sadrži arapske tekstove bez jezičkih pojašnjenja. Alagićev rječnik uz rječnik Ali-ef. Kadića spada u najranije moderne objavljene arapsko-bosanske rječnike. Prilikom pisanja rječnika Alagić je slijedio opredjeljenje kojega su se prilikom pisanja gramatike arapskog jezika držali Kadić i Bulić. Naime, nastojao se istovremeno oslanjati na rječnike zapadnih orijentalista i autora koji su dolazili iz muslimanskog svijeta. U predgovoru navodi da mu je prilikom izrade ovoga rječnika kao podloga služio rječnik Adolfa Wahrmunda *Handwörterbuch der neuarabischen und deutschen Sprache*, te da je često koristio i *Arapsko-turski rječnik* Asim-efendije,¹⁴¹ potom al-Ğawharījev rječnik *al-Šaḥāḥ*, te rječnik Dr. Fr. Dietericija *Handwörterbuch zum Koran und Their und*

¹³⁷ A BiH, ZVS 1910, Kut. 150 (71–178).

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ *Pismo Lajosa Thallóczyja Ignazu Goldziheru*, 27. aprila 1912, MTA GIL/43/12/06; <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/13165> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

¹⁴⁰ Šukrija Alagić, *Izbor iz kitabu sireti resulillahi: po Muhammed ibni Ishaku*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913; Šukrija Alagić, *Arapsko-srpsko-hrvatski rječnik za Izbor iz kitabu sireti resulillahi*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.

¹⁴¹ Misli se na: *al-Ūqyānūs al-basīt fī tarğama al-Qāmūs al-muḥīt* čiji autor je 'Aḥmad 'Āšim al-'Aynṭābī, a koji je ustvari prijevod Fīrūzābādījeva rječnika *al-Qāmūs al-muḥīt* na osmanski jezik.

Mensch. Gramatička terminologija korištena je prema knjizi A. Kadića i A. Bulića *Gramatika i vježbenica arapskog jezika*.¹⁴² Kod Zemaljske vlade ostala su u rukopisu Alagićeva djela *Izbor iz Tisuću i jedne noći s rječnikom* i *Rječnik uz djelo Fi tadā 'ī al-ḥayawānāt*.¹⁴³

Profesor Velike gimnazije u Sarajevu Ali Kadić objavio je 1913. godine u izdanju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu *Izbor iz arapskog pjesništva* s rječnikom i kraćim komentarima.¹⁴⁴ Recenziju za ovaj izbor, koji je napisan da bude gimnazijskim udžbenikom, uradio je profesor mostarske gimnazije Muhamed Dizdar. Thallóczy je u ime Zajedničkog ministarstva finansija zamolio Goldzihera da nakon Dizdarove recenzije i sugestija i sam iznese mišljenje o ovoj knjizi.¹⁴⁵ Kadić je 1913. objavio rječnik uz ovaj izbor poezije kao zasebnu knjigu.¹⁴⁶ Hrestomatija pod naslovom *Nuḥab al-mulaḥ* koju su sastavili Jean Bapist Belot i Augustin Rodet, jezuitski svećenici iz jezuitske misije u Bejrutu i orijentalisti, korištena je od školske 1912/13. godine.¹⁴⁷

Počevši od 1913. godine korištena su i Ibn Ḥaldūnovu djelo *Muqaddima*, Ibn Ṭufaylovo djelo *Ḥayy Ibn Yaqzān (Živi sin Budnoga)*, potom djelo Iḥwān al-ṣafā *Fī tadā 'ī al-ḥayawānāt (Rasprava sa životinjama)*. Al-Farābījevo djelo *al-Madīna al-fāḍila (Uzorna država)* korišteno je kratko kao nastavna knjiga za osmi razred u Velikoj gimnaziji u Sarajevu u školskim godinama 1904/5. i 1905/6.¹⁴⁸ Veoma kratko, u školskoj 1905/6. godini korišteno je djelo 'Aḥmada Fārisa al-Šidyāqa *al-Lafīf*, čiji jedan dio predstavlja vježbenicu za usvajanje morfoloških

¹⁴² Š. Alagić, "Predgovor", u: *Arapsko-srpsko-hrvatski rječnik...*, 1.

¹⁴³ "Naši suradnici", *Novi Behar*, br. 24, 15. april 1931, 355. U Alagićevom personalnom dosjeu navodi se da je "sastavio još dva udžbenika s rječnikom koji nijesu zbog rata štampani." (A BiH, Personalni dosjei, Kut. 2.) Ove rukopise nismo uspjeli pronaći.

¹⁴⁴ A. Kadić, *Izbor iz arapskog pjesništva*, Nakladom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.

¹⁴⁵ Thallóczyjevo pismo Goldziheru, 28. decembar 1912, MTA GIL/43/12/03; <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/13163> (Pristupljeno: 6. 7. 2024). Nakon objavljivanja knjige poslao mu je i jedan primjerak na uvid, kako vidimo iz pisma od 6. februara 1913. Vidi: MTA GIL/43/12/04; <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/13164> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

¹⁴⁶ *Rječnik preštampan iz knjige Izbor iz arapskog pjesništva*, sastavio A. Kadić, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913.

¹⁴⁷ U školskim izvještajima naslov ovoga djela zapisan je kao *Nuchab el Mulechi*.

¹⁴⁸ Naslov se navodi u prijevodu i nije nam poznato koje izdanje je korišteno.

oblika arapskog jezika, a drugi dio hrestomatiju basni, priča i mudrih izreka.¹⁴⁹

Hrestomatija tekstova *Esas-ul-iktibas* (*'Asās al-'iqtibās*) Iḥtiyār al-Dīna al-Ḥusaynīya¹⁵⁰ korištena je u Velikoj gimnaziji u Mostaru od 1899. do 1908.¹⁵¹ Ova knjiga korištena je i u Velikoj gimnaziji u Tuzli.¹⁵² Zemaljska vlada poslala je direktoru Velike gimnazije u Sarajevu upit o tome je li ova antologija prihvatljiva da bude korištena kao arapska čitanka u gimnazijama. U odgovoru koji je poslao 27. septembra 1908. stoji kako je naloženo profesoru Ali-ef. Kadiću da podnese pisani izvještaj, tj. recenziju ove knjige.¹⁵³ Profesor Kadić podnio je izvještaj u kojem je izložio sadržaj navedene knjige i zaključio da je u njoj autor "sabrao dosta lijepih misli o najrazličitijim stvarima, ali pošto ovo nije sustavne rasprave niti štiva o rečenim predmetima, nego samo na jedno mjesto sabrane misli od raznih mislioca, to mislim da ova knjiga nije prikladna kao školska lektira iz arapskoga."¹⁵⁴ Mišljenje Ali-ef. Kadića privlači pažnju jer je ova knjiga korištena u Velikoj gimnaziji u Mostaru kao udžbenik upravo u vrijeme kada je Ali-ef. Kadić bio profesor arapskog u toj školi.

Profesor mostarske gimnazije H. Muhamed Behlilović objavio je 1915. u izdanju Zemaljske vlade udžbenik pod naslovom *Arapska metrika*.¹⁵⁵ Udžbenik je bio namijenjen za šesti razred bosanskohercegovačkih gimnazija. U gimnazijskim izvještajima prije ovoga vremena ne nalazimo nijedan udžbenik za arapsku metriku. Postoje podaci da je prije pojave ovoga udžbenika za predmet arapska metrika korišteno al-Tabrīzījevo djelo *al-Kāfi fī al-'arūd wa al-qawāfi*.¹⁵⁶

¹⁴⁹ *Dvadeseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1906., 32.

¹⁵⁰ *'Asās al-'iqtibās*, ġama'a Iḥtiyār al-Dīn al-Ḥusaynī, Maṭba'a Mahrān, Istanbul, 1880.

¹⁵¹ Vidjeti izvještaje Velike gimnazije u Mostaru od petog do trinaestog.

¹⁵² Vidjeti: *Četvrti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Donjoj Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Donja Tuzla, 1903., 33.

¹⁵³ Dopis direktora Velike gimnazije u Sarajevu Zemaljskoj vladi, upućen 27. septembra 1908. godine. A BiH, ZVS, 1908, (71–111).

¹⁵⁴ Izvještaj Ali ef. Kadića "O arapskoj knjizi: 'Esasul-Iktibas', A BiH, ZVS, 1908., Kut. 98.

¹⁵⁵ Prof. H. M. Behlilović, *Arapska metrika*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1915.

¹⁵⁶ M. Tevfik, "Arapski jezik na našim gimnazijama", 103.

Mehmed Spaho i Muhamed Dizdar objavili su 1901. godine “Pregled arapske književnosti” u nekoliko nastavaka u časopisu *Behar*.¹⁵⁷ U to vrijeme Mehmed Spaho bio je učenik završnog razreda Velike gimnazije u Sarajevu, a Muhamed Dizdar bio je učenik završnog razreda Šerijatske sudačke škole u Sarajevu. I ova dvojica autora ponavljaju naprije spominjano metodološko opredjeljenje koje podrazumijeva kombiniranje djela arapskih, turskih i evropskih autora.¹⁵⁸ Nije nam poznato da li su Dizdar i drugi predavači arapskog jezika koristili u nastavi ovaj pregled arapske književnosti.

NASTAVA ARAPSKOG JEZIKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GIMNAZIJAMA I POČECI KNJIŽEVNOG PREVOĐENJA S ARAPSKOG JEZIKA

Književno prevođenje s arapskog na bosanski u značajnijoj mjeri se javlja krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, čemu su pogodovali preporodni zamah među Bošnjacima i pojava književnih i drugih časopisa na bosanskom jeziku,¹⁵⁹ a naročito nastava arapskog jezika u gimnazijama. Ako analiziramo ko su prevodioci književnih tekstova s arapskog na bosanski jezik i koje su tekstove prevodili, uočit ćemo da su to uglavnom profesori arapskog jezika koji su predavali u bosankohercegovskim gimnazijama, a da su najčešće prevodili tekstove korištene u nastavi. Nabrojat ćemo neke prevodioce i njihove prijevode:

Ibrahim–ef. Repovac preveo je jednu Hamedanijevu mekamu: “Ustrajnost. Jedna izmegju Hamedanijinih mekama”.¹⁶⁰

Mirza Safvet [Safvet–beg Bašagić] preveo je: dio al–Šanfarine pjesme *Lāmiyya al–‘Arab*: “Odlomak iz Lamijjetul–areb, Šenfera el–Ezdi”,¹⁶¹ potom pjesmu Abū Firāsa iz žanra samohvale: “Ebu Firas”– ponosna

¹⁵⁷ Mehmed Spaho i Muhamed Dizdar, “Pregled arapske književnosti”, *Behar*, 1901/2, br. 1, 5–7; br. 2, 22–23; br. 3, 35–37; br. 4, 59–61; br. 5, 72–73; br. 6, 90–91; br. 8, 120–121.

¹⁵⁸ Mehmed Spaho i Muhamed Dizdar, “Pregled arapske književnosti”, *Behar*, br. 10, 15. septembar 1901., 153–155.

¹⁵⁹ Detaljan pregled prijevoda s arapskog na bosanski u časopisima u doba Austro–Ugarske vidi u: Džemaludin Latić, “Arapska književnost u preporodnim časopisima”, *Anali Gazi Husrev–begove biblioteke*, knj. XIX–XX, 2001., 47–55.

¹⁶⁰ *Muhamedanski kalendar za godinu 1312 [1894]*, 64–68.

¹⁶¹ *Behar*, br. 13, 1902., 202–203.

pjesma”,¹⁶² odlomke iz Maarrijeve poezije: “Ebul Ala el Mearri, Iz zbirke Luzumijjat.”¹⁶³

Ali Bulić preveo je prvu Haririjevu mekamu. U predgovoru prijevodu dao je kratak uvod u žanr mekame. Stiće se dojam da je kanio prevoditi sve ili veći broj mekama. Zasada znamo samo da je preveo ovu Haririjevu mekamu.¹⁶⁴

Fehim Bajraktarević pod pseudonimom F. Nedžati preveo je odlomke iz poezije Imru’ul-Qaysa.¹⁶⁵

Najznačajniji književni prijevod s arapskog jezika u doba Austro-Ugarske bio je prijevod *Hiljadu i jedna noć – Istočne priče*, koji je uradio Fehim Spaho. U časopisu *Behar* od 1901. do 1903. objavio je prijevod četrnaest noći, koji je uradio zajedno s Osmanom Nurijem Hadžićem, dok je od petnaeste do stotinu i devete noći prevodio sam. Kasnije je Islamska dionička štamparija preštamovala ovaj prijevod u svešćicama od po 16 strana, objavivši ukupno 40 svezaka (ukupno četriri knjige), u kojima je Spaho nastavio prethodno započeti rad i došao do 206. noći.

ZAKLJUČAK

Austrougarska vlast je 1889. godine uvela klasični arapski jezik kao alternativno-obavezni predmet umjesto grčkog jezika. Cilj uvođenja ovoga predmeta bio je da se udovolji kulturnim i političkim specifičnostima u Bosni i Hercegovini, te da se privuče veći broj muslimanskih učenika, kojih je u gimnazijama bilo mnogo manje u odnosu na učenike drugih konfesija. S obzirom na to da arapski nigdje u Monarhiji nije postojao kao nastavni predmet u gimnazijama, otvorila su se pitanja nastavnog plana, nastavničkog kadra i udžbenika. Nastavni plan, s obzirom na broj časova i strukturu nastave, sličio je nastavnom planu za grčki jezik: u 4. i 7. razredu broj časova bio je četiri, a u ustalim razredima pet časova sedmično, dok se nastava sastojala od gramatike, čitanja klasičnih tekstova i prevođenja. Profesori arapskog jezika u gimnazijama nisu dolazili iz reda muderisa koji su predavali u medresama.

¹⁶² *Behar*, br. 2, 1906., 19.

¹⁶³ *Behar*, 1908–1909., br. 10, 155.

¹⁶⁴ A. H. Bulić, “Prevod prve Haririjeve mekame”, *Behar*, br. 18, 15. januar 1906., 279–181.

¹⁶⁵ “Iz Umru-l-Kajsova divana”, *Gajret*, 1913., br. 8 i 9, 170.

Uglavnom su to bili svršenci Šerijatske sudačke škole u Sarajevu ili Velike gimnazije u Sarajevu koji su poslije završavali studij na Bečkom univerzitetu i na istom univerzitetu polagali profesorski ispit. Kao udžbenici u nastavi arapskog jezika u početku su se koristile hrestomatije orijentalista i klasična arapska djela. Iz dokumenata i izvještaja koji su vezani za djelovanje velikih gimnazija u Bosni i Hercegovini uočljivo je da je postojalo opredjeljenje po kojem bi se u nastavi arapskog jezika u gimnazijama trebale koristiti knjige koje su objavljene u Evropi, uglavnom na njemačkom govornom području. Pisanje ili priređivanje nastavnih knjiga za arapski jezik u bosanskohercegovačkim gimnazijama, ako izuzmemo kratku hrestomatiju Ibrahim–bega Repovca, nije započelo odmah po uvođenju nastave arapskog u tim školama. To je i očekivano, jer je trebalo proteći vremena da se formira domaći nastavni kadar. U vremenu od 1907. do 1915. objavljeno je uz potporu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu pet djela domaćih autora: Alija Kadića, Alija Bulića, Šukrije Alagića i Muhameda Behlilovića, te udžbenik *Kratka povijest arapske književnosti* mađarskog orijentaliste Ignaca Goldzihera. Nastanak ovih udžbenika uključivao je, pored naučnih i stručnih, i kulturološke, vjerske i političke aspekte. Sve knjige odobravala je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Bivale su recenzirane od strane bosanskohercegovačkih arabista, a usto i od strane evropskih orijentalista, uglavnom mađarskog orijentaliste Ignáca Goldzihera. Austrougarske vlasti su bile svjesne da status arapskog jezika u gimnazijama neposredno utiče na percepciju tih škola među bosanskohercegovačkim muslimanima, kao i na to koliki broj muslimanskih đaka će se odlučiti za pohađanje ovih škola. Zbog toga su nastojale ne povrijediti vjerska osjećanja muslimanskog stanovništva, pa su za udžbenike čiji sadržaj se doticao vjerskih tema tražile mišljenje reisul–uleme, odnosno Ulema–medžlisa. Profesori koji su predavali arapski jezik u gimnazijama u doba austrougarske vlasti su kroz rad s učenicima, pisanje udžbenika, članaka i prevođenje s arapskoga udarili temelje savremene arabistike u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI (NEOBJAVLJENI) / PRIMARY SOURCES
(UNPUBLISHED)

- Sarajevo, Arhiv Bosne i Hercegovine (A BiH)
- Fond Zajedničkog ministarstvo finansija (A BiH, ZMF)
- A BiH, ZMF Praes, 1910, Br. 3221., 8. mart 1909.
- Fond Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (A BiH, ZVS)
- A BiH, ZVS, 1901, Kut. 261, (56–71)
- A BiH, ZVS, 1908, Kut. 102, (56–71)
- A BiH, ZVS, 1908., Kut. 98
- A BiH, ZVS, 1910, Kut. 150, (71–178)
- A BiH, ZVS, Personalni dosjei, Kut. 2, (Alagić Šukrija)
- Napretkova kulturno–historijska zbirka (A BiH, NKHZ)
- A BiH, NKHZ, “Ostavština Safvetbega Bašagića”, Kut. 21, XIII–2/1.
- A BiH, NKHZ, “Ostavština Safvetbega Bašagića”, Kut. 21, XIII–2/2.
- Šerijatska sudačka škola (A BiH, Šerijatska sudačka škola)
- A BiH, Šerijatska sudačka škola, Kut. 27, (58/18)
- Sarajevo, Gazi Husrev–begova biblioteka, Arhiv Islamske zajednice, Fond Ulema–medžlisa (GHB, AIZ, UM)
- GHB, AIZ, UM 4 – 459/1911.
- GHB, AIZ, UM 5 – 537/1908.
- Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo (HAS)
- HAS, Velika gimnazija u Sarajevu, Prezidijalni spisi, 1912–1918, Kut. 2.
- Fond Bašagić dr. Safvet–beg, HAS, BS – 279.
- Budapest, Magyar Tudományos Akadémia (MTA)
- MTA, *The correspondence of Ignaz Goldziher and Theodor Nöldeke (1908)*, typewritten copy.
- MTA GIL/06/28/04
- MTA GIL/43/12/06
- MTA GIL/43/12/03
- MTA GIL/43/12/04

IZVORI (OBJAVLJENI) / PRIMARY SOURCES (PUBLISHED)

Bericht des Sektionschefs Dr. von Thallóczy über seine Inspizierungserise in Bosnien–Hercegovina vom 17. Oktober bis 11. November 1904., Budapest, Gedruckt in der Königl. Ungarischen Staatsdruckerei, 1906.

Goldziher, Ignác: Az arab irodalom rövid története. A kéziratot hagyatékot sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta és kiadta Dévényi Kinga, Magyar Tudományok Akadémia, Budapest, 2013.

Izveštaji Velike gimnazije u Sarajevu objavljeni od 1890 do 1918.

Izveštaji velike gimnazije u Mostaru objavljeni od 1894 do 1918.

Izveštaji Velike gimnazije u Donjoj Tuzli / Tuzli objavljeni od 1900 do 1914.

Izveštaji Velike gimnazije u Bihaću objavljeni od 1916 do 1918.

Stenografski izveštaji o sjednicama i priložima bosansko–hercegovačkog Sabora god 1910./11., svezak III, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1911.

ŠTAMPA / PRESS (NEWSPAPERS)

“Irtihali dari beka”, *Bošnjak: list za politiku, pouku i zabavu*, br. 16., 16. april 1903., 2.

“Naš rijaset jednako spava”, *Musavat*, br. 19., 22. mart, 1911., 2.

“Naši suradnici”, *Novi Behar*, br. 24., 15. april, 1931., 355.

“Rezolucija carigradskih gjaka”, *Musavat*, br. 31., 27. maj, 1911., 2.

Spaho, Mehmed, Dizdar, Muhamed, “Pregled arapske književnosti”, *Behar*, god. II, 1901/2., br. 1., 5–7; br. 2., 22–23; br. 3., 35–37; br. 4., 59–61; br. 5., 72–72; br. 6., 90–91; br. 8., 120–121.

Tevfik, Mehmed, “Arapski jezik na našim gimnazijama”, *Behar*, br. 6., 15. juli 1902., 83–85; br. 7., 1. avgust, 1902., 102–103; br. 8., 16. avgust 1902., 116–118.

“Vjersko–prosvjetne reforme”, *Musavat*, br. 20., 25. mart 1911., 1–2.

“Vjersko–prosvjetne reforme”, *Musavat*, br. 22., 1. april 1911., 1.

LITERATURA / REFERENCES

Alagić, Šukrija, *Arapsko–srpsko–hrvatski rječnik za Izbor iz kitabu sireti resu-lillahi*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.

Alagić, Šukrija, *Izbor iz kitabu sireti resulillahi: po Muhammed ibni Ishaku*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.

- “Behlilović, Muhamed (Hadži)”, u: *Hrvatska enciklopedija (1941–1945)*, Svezak 2., Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1941.
- Behlilović, Muhamed H., *Arapska metrika*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1915.
- Demeter, Gábor, *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula (1878–1914)*, Institute for Historical Studies, BAS and Institute of History, RCH, HAS, Sofia, 2017.
- de Somogyi, Joseph, “My Reminiscence of Ignace Goldziher”, *The Muslim World*, 1961, Vol. 51, br. 1, 5–17.
- Dévényi, Kinga, “Előszó”, u: Goldziher Ignác: *Az arab irodalom rövid története. A kéziratok hagyatékát sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta és kiadta*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Budapest, 2013., xi–xiii.
- Gazić, Lejla, “Fehim Bajraktarević – Balkanski orijentalista evropskog tipa”, *Znakovi vremena*, 2010, Vol. 13., br. 48/49, 10–23.
- Gazić, Lejla, *Naučno i stručno djelo Safvet-bega Bašagića*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2010.
- Gelez, Philippe, *Safvet-beg Bašagić (1870–1934): Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine*, New edition [online], École française d’Athènes, Athènes, 2010.
- Goldziher, Ignác, “Arabok”, u: ed. Gusztáv Heinrich, *Egyetemes irodalomtörténet I*, Franklin-Társulatstr, Budapest, 1903.
- Goldziher, Ignaz, “Characteristics of Arabic Literature from the Beginning to the End of the Umayyad Period”, translated and enlarged by Joseph Somogy, *Islamic Culture: An English Quarterly*, Hyderabad – Deccan: od Vol. XXXI, No. 1, January, 1957 do Vol. XXXII, No. 2, April, 1958.
- Goldziher, Dr. Ignjat, *Kratka povijest arapske književnosti / po narudžbi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Islamska dionička štamparija (tiskara), Sarajevo, 1909.
- Goldziher, Ignaz, *Tagebuch*, Leiden, E. J. Brill, 1978.
- Hadžić, Kasim, “Hafiz Ahmed Mehmedbašić”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, januar–februar 1986, god. XLIX, br. 1. 55–70.
- Handžić, Mehmed, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933.
- Kadić, Alija, *Izbor iz arapskog pjesništva*, Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.
- Kadić, Alija, Bulić, Alija H., *Gramatika i vježbenica arapskoga jezika*, Naklada pisaca, Sarajevo i Mostar, 1907.

- Kitāb al-qirā'a fī al-lisān al-'arabī: rattabahū li al-ṣunuf al-tālīt* 'Ibrāhīm al-Ḥaqqī Rāpovac al-mudarris fī Maktab Ġimnāzī fī madīna Sarāy, sana 1307. h. (litografisano izdanje)
- Latić, Džemaludin, "Arapska književnost u preporodnim časopisima", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 2001. br. 19–20, 47–55.
- Mağānī al-'adab fī ḥadā'iq al-'Arab, 'uniya bi ḡam 'ih wa ḍabṭih wa taṣḥīḥii al-'ab Lūyis Ṣayḥū al-Yasū'ī*, Maṭba'a al-'Ābā' al-Yasū'īyyīn, t. 1–4, Bayrūt, 1886–1889.
- Rac, Katalin Franciska, "Arabic literature for the colonizer and the colonised: Ignaz Goldziher and Hungary's eastern politics (1878–1918)", u: ed. Susannah Heschel and Umar Ryad, *The Muslim Reception of European Orientalism*, Routledge, London and New York, 2019, 80–103.
- Ramić, Jusuf, *Obzorja arapsko-islamske književnosti*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.
- Riječnik preštampan iz knjige Izbor iz arapskog pjesništva*, sastavio A. Kadić, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913.
- Simon, Robert, *Ignac Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence*, E. J. Brill, Leiden, 1986.
- Traljić, Hfz. Mahmud, *Istaknuti Bošnjaci*, El-Kalem, Sarajevo, 1998.
- Varga, Bálint, "The Two Faces of the Hungarian Empire", *Austrian History Yearbook*, 2021., Vol. 52, 118–130.

ELEKTRONSKI IZVORI / E- SOURCES

https://real.ms.mtak.hu/view/collection/Goldziher_bequest.html. (Pristupljeno: 06. 07. 2024.)

THE ARABIC LANGUAGE AND LITERATURE IN GYMNASIUMS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING AUSTRO-HUNGARIAN RULE

Summary

This article explores the introduction and development of Arabic language and literature instruction in gymnasiums (secondary schools) in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian period. Following the 1878 occupation, the Austro-Hungarian administration implemented an educational system modeled on Austrian standards, while adapting it to local cultural and religious contexts. In 1889, classical Arabic was introduced as an alternative compulsory subject for Muslim students in place of Greek, as part of a broader strategy to integrate the Muslim population into the state education system. Arabic was taught in major gymnasiums in Sarajevo, Mostar, Tuzla, and Bihać. The curriculum was modeled on that of classical languages, and teaching materials included works by European Orientalists and Arab authors, as well as textbooks written by local teachers. These materials were approved by the local government and reviewed by both local scholars and prominent Orientalists such as Ignác Goldziher. The authorities were careful not to offend the religious sentiments of Muslims; for textbooks that addressed religious topics, they sought the opinion of the Reis-ul-ulema or the Ulema Mejlis.

Keywords: Arabic language and literature, state secondary schools of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Empire